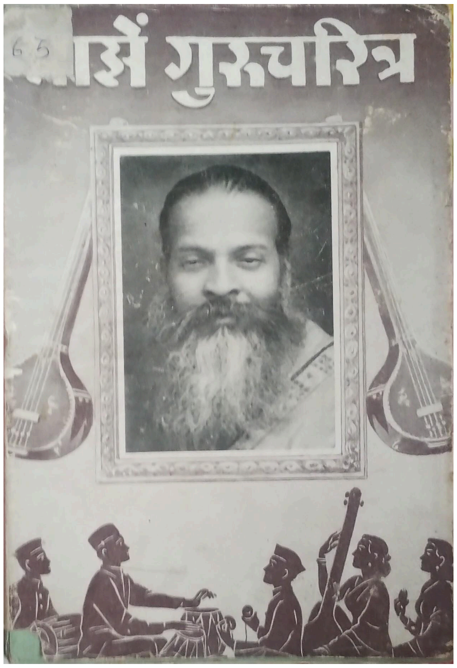

'विष्णु दिगंबर स्मारक समिती 'चें प्रकाशन

प्रथम पुष्प

माझें गुरुचरित्र

लेखक

पं. विनायक नारायण पटवर्धन

सन १९५६] प्रथमावृत्ति [मूल्य २ रुपये

लेखकाचें निवेदन

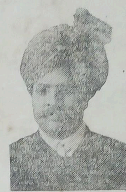
यस्य सर्वे समारंभाः संगतिोद्धारहेतवे । तस्मै दिगंबरांशाय विष्णवे गुरवे नमः ।।

श्रीरामकृपेनें कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचे संक्षिप्त जीवन चरित्र 'माझें गुरुचरित्र' या नांवानें आज प्रकाशित होत आहे याबद्दल मला परमावधीचा आनंद होत आहे. वास्तविक पहातां पंडितजींच्या सर्व शिष्यांनी स्थापन केलेल्या गांधर्व महाविद्यालय मंडळानेंच हें चरित्र-प्रकाशनाचें काम करावयास पाहिजे होतें. पंडितजींना स्वर्गवासी होऊन आज बरोबर २५ वर्षे होत आहेत, तेव्हां याच सुमारास हें चरित्र प्रसिद्ध व्हावें याच इच्छेने माझ्या अल्पमतीप्रमाणे मी हें चरित्र आज प्रकाशित करीत आहे. पंडितजींचे हें चरित्र वाचून होतकरू गायकांना आणि संगीताच्या विद्यार्थ्यांना निश्चित कांहींना काहीं तरी मार्गदर्शन होईल अशी मला आशा वाटते. अशीं चरित्रे वाचून संगीताचा अभ्यास करण्यास पूर्वी किती अडचणी होत्या व आज त्यामानानें किती साधनें उपलब्ध आहेत आणि तरीसुद्धां पूर्वीसारखे गायक कां निर्माण होऊ शकत नाहींत ही गोष्ट विचारांत घेण्यासारखी आहे. नुकतीच स्थापन केलेली 'विष्णु दिगंबर स्मारक समिती' पुणें, हें पुस्तक प्रसिद्ध करून आपल्या कार्यास प्रारंभ करीत आहे. तेव्हां जनतेनें या समितीवर कृपादृष्टी ठेवावी अशी विनंती आहे. या चरित्रलिखाणाच्या कामांत चि. ना. वि. पटवर्धन, एम्.ए., संगीतप्रवीण यांचा वांटा बराच मोठा आहे. त्याचप्रमाणे या कामांत श्री. रा. शं. घोरपडे यांनीं सुद्धां फारच मदत केली आहे. त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावेत तितके थोडेच आहेत. हें प्रकाशन इतक्या थोड्या अवधींत करण्याचें सारें श्रेय समर्थ भारत छापखान्याचे चालक श्री.स.रा. सरदेसाई यांना आहे. म्हणून मी त्यांचादेखील आभारी आहे. याखेरीज श्री. गं. बा. पिंपळखरे व चि. म. वि. पटवर्धन यांनी चरित्रलेखनांत मला फार सहाय्य केलें, त्यांना आशिर्वाद देऊन माझें हें निवेदन मी पूर्ण करितों.

दि.१३।८।१९५६.

विनायकबुवा ना. पटवर्धन.

अर्पणपत्रिका

कै. श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन मिरज संस्थानाधिपति यांनीं
कै. गायनाचार्य बाळकृष्णबुवांना पदरीं ठेवून घेऊन,
संगीत विद्येचा झेंडा सर्व हिंदुस्थानभर फडकविणारे
कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांच्यासारखे शिष्य
तयार करविले तीच परंपरा माझ्यापर्यंतहि कायम
ठेवली, त्यांच्या चरणीं व माझ्या
गुरुदेवांच्या स्मृतीस
हें ' माझें गुरुचरित्र ' पुस्तक
(कै. गु. पं. विष्णु दिगंबरांचें संक्षिप्त जीवन-चरित्र)
नम्र भावानें अर्पण करीत आहें.

सर्वांचा नम्र सेवक
विनायक नारायण पटवर्धन

माझें गुरुचरित्र

अर्थात्

कै. गायनाचार्य गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचें संक्षिप्त जीवन-चरित्र

प्रास्ताविक

संगीताच्या क्षेत्रांत युगप्रवर्तक म्हणून ज्या विभूतीचा उल्लेख करावा लागेल अशा एका असामान्य पुरुषाच्या चरित्राविषयी व त्यांच्या कार्याविषयीं लिहिण्याचे ठरविलें आहे. समाजाचा संगीताबद्दलचा व गवयांबद्दलचा दृष्टिकोन बदलून टाकण्याचें महनीय कार्य करून टाकणारी ही थोर व्यक्ति म्हणजे कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर होत. त्यांचा स्वर्गवास होऊन आज २२ वर्षे झालीं; पण त्यांचे कार्य त्यांच्या निधनानंतरहि अविरतपणे सुरू आहे. त्यांच्या चरित्राविषयी व कार्याविषयी अनेकांनीं यापूर्वी लेखन केलें आहे, पण तें बहुधा प्रासंगिक स्वरूपाचें असे आहे. त्यांचे जीवनचरित्र असें अद्यापि प्रकाशित झालें नाहीं. तें माझ्या अल्पमतीनुसार लिहिण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे.

एकादी थोर व्यक्ति दिवंगत झाल्यानंतर फार कालावधि लोटण्याचे आंतच त्या व्यक्तीचे चरित्र प्रसिद्ध झालें तर तें योग्य होय. कारण त्यामुळे त्यांच्या सहवासाचा लाभ घेतलेल्या व्यक्तींकडून खरी माहिती मिळू शकते; व त्यामुळे त्या व्यक्तीच्या जीवनाविषयीं एकांगी किंवा विकृत असें लेखन होण्याची शक्यता नाहींशी होते. पण असें जर न झाले तर त्या व्यक्तीच्या कार्यानें भारावून गेलेल्या भक्तजनांच्याकडून त्यांच्या कार्याचे अतिशयोक्तिपूर्वक केलेले वर्णन तरी वाचावयास मिळावयाचे—-

किंवा त्या व्यक्तीचे कार्य व त्यामुळे त्याला प्राप्त झालेला मोठेपणा सहन न होऊन त्या व्यक्तीचे टीकाकार चनलेल्या लोंकांचे विकृत स्वरूपाचे लेखन वाचावयास मिळावयाचे अशी स्थिति निर्माण होते, आणि त्यामुळे समाजाला एका थोर व्यक्तीचें चरित्राचे खरेखुरें ज्ञान मिळू शकत नाहीं. सुदैवानें कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचे बाबतींत असे होण्याची शक्यता नाहीं. कारण त्यांचें कार्य प्रत्यक्ष पाहिलेली अनेक मंडळी आज असून त्यांचे चरित्र साधारणपणे जनतेसमोर मांडतां येईल. त्यांची शिष्यशाखाहि संख्येने, गुणवत्तेनें व कर्तृत्वानें खूप संपन्न आहे. त्यामुळे त्यांचे जीवनचरित्र लोकांचेसमोर मांडून त्यांचे चरित्रानें लोकांचे मनांत संगीताविषयी आदर निर्माण करण्याचे कार्य यापूर्वीच व्हावयास पाहिजे होतें. पण कांहीं कारणास्तव तें आतांपर्यंत झालेले नाहीं. तेव्हां ही उणीव भरून काढण्यासाठीं हें 'माझें गुरुचरित्र' प्रसिद्ध करावें असें ठरविले आहे. कै. गायनाचार्य गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर हे माझे पूजनीय गुरुवर्य असल्यानें त्यांचा माझा दोन तपेपर्यंत सहवास झाला हे माझें मी भाग्य समजतो. या मला लाभलेल्या त्यांच्या सहवासामुळे त्यांचे चारित्राचा अभ्यास करण्याची मला संधि मिळाली व म्हणूनच त्यांचें चरित्र लोकांसमोर मांडण्याचें मी ठरविले आहे. माझ्या गुरुवर्याचे चरित्र मी लिहीत आहे या पवित्र भावनेनें जरी मी प्रेरित झालों असलो तरी त्यांच्या कार्याविषयीं अतिशयोक्ति न करतां शक्य तेवढी खरी व साधार माहितीच लोकांचेसमोर ठेवावयाची, असा प्रयत्न मी करणार आहे.

कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचा स्वर्गवास होऊन २० पेक्षां अधिक वर्षाचा काळ झालेला असला तरी ते आजपर्यंत त्यांच्या कार्यामुळे अमर आहेत व पुढेही राहतील अशी वस्तुस्थिति आहे. मी त्यांच्या चरित्राविषयीं लिहिणं म्हणजे दिवटीनें सूर्याविषयीं सांगण्यासारखें आहे हें खरें. पण ज्या नव्या पिढीला कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांच्या प्रत्यक्ष सहवासाचा लाभ झालेला नाहीं, त्यांना त्यांचे चरित्राचें —

–मला दिसलेले जेवढे पैलू आहेत, तेवढ्यांचे तरी ज्ञान व्हावें व त्यापासून स्फूर्ति प्राप्त होऊन नव्या पिर्दीतील संगीताचे सेवक व रसिक संगीताच्या उद्धारासाठीं प्रयत्न करूं लागतील तर पहावें अशा उद्देशानें हा चरित्र-लेखनाचा उद्योग सुरू केला आहे.

यापेक्षां अधिक कांहीं प्रास्ताविक विवेचन न करतां आता कै. गु. पं. विष्णु दिगंचर पलुसकर यांचे जीवन-चरित्रालाच सुरुवात केलेली बरी.

जन्म व बालपण

इ. स. १८७२ मध्ये श्रावण शुद्ध पौर्णिमेला (नारळी पौर्णिमा) रात्रीं ८ वाजतां कुरुंदवाड या गांवीं कै. गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुकसर यांचा जन्म झाला. कुरुंदवाड हें एक छोटेसे संस्थान होतें. तें महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडे असून त्यावेळीं संगीताचे आगर म्हणून त्याची प्रसिद्धी होती. चरित्र-नायकाचे वडील कै. ह. भ. प. दिगंबर गोपाळ गाडगीळ हे पलुस गांवचे राहणारे असल्यानें व त्यांच्या पूर्वजांपैकी कुणाला तरी नरसोबावाडी या क्षेत्राचे ठिकाणी नारायणस्वामी नांवाच्या सत्पुरुषाचा दृष्टांत झालेला असल्यानें त्यांच्या घराण्यांतील लोकांना पलुसकर या नांवानेंच लोक ओळखत असत. अशा रीतीनें ईश्वरी कृपाप्रसाद लाभलेल्या घराण्यांत जन्म झालेल्या चरित्रनायकाला कुरुंदवाड संस्थानचे त्यावेळचे अधिपति कै. श्रीमंत दाजीसाहेब पटवर्धन यांच्याहि कृपेचा लाभ झाला. कै. श्रीमंत दाजीसाहेब यांचे सुपुत्र कै. श्री. नानासाहेब यांचेचरोबरच चरित्रनायकाचे इंग्रजी ५ वी ६ वी पर्यंत शिक्षण झालें. एवढेच नव्हे तर त्यांनींच त्याचें लग्न देखील करून दिलें.

कै. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचे वडील कीर्तनकार होते व त्यांच्या साथीला ते व त्यांचे बंधु कै. गोपाळबुवा असे दोघेजण उभे रहात असत. कीर्तनकारांना 'बुवा' म्हणण्याची पद्धति आहे व कीर्तनकाराचा मुलगा पुढे कीर्तनकारच होणार अशा समजुतीनें लोकांनी छोट्या 'विष्णु'चा 'विष्णुबुवा' —--

४. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचें
संक्षिप्त जीवन-चरित्र

–केला. पुढे हाच गृहस्थ श्रेष्ठ कलावंत होणार याची कल्पनादेखील नसतांना लोकांनीं हे जे नामाभिधान दिलें तें निराळ्या अर्थानें पुढे यथार्थ ठरलें हा योगायोग मोठा विचित्र आहे एवढें खरें. असो. पहिल्यापासून विष्णुबुवांचा आवाज पहाडी असल्यानें लोकांचे मनावर त्यांच्या साध्या गायनाची देखील छाप पडत असे.

यावेळी चारत्रनायकाचा आयुष्यक्रम ज्या त-हेनें चाललेला होता यावरून चारत्रनायकानें आपल्या आयुष्यांत जे अलौकिक कार्य करून दाखविलें आहे तसें करून दाखवण्याची शक्यता नव्हती असेंच दिसते पण जणू संगीताचा उद्धार करण्यासाठींच परमेश्वराने त्यांना जन्माला घातलें की काय कुणास ठाऊक ? नाहींतर या संगीतोद्धारक कै. पं. विष्णु दिगंबरजींचे ऐवजी विष्णुबुवा एकादे कीर्तनकार व्हावयाचे किंवा इंग्रजी शिकून कारकून तरी व्हावयाचे पण ईश्वरानेंच आपल्या मनांत कांहीं निराळी योजना आंखलेली असल्यानें एका विलक्षण घटनेमुळे चरित्रनायकाचा आयुष्याला वेगळे वळण लागलें.

ती विलक्षण घटना दत्तजन्माचे उत्सवाचे वेळीं घडली. दत्तजन्माचा उत्सव महाराष्ट्रांत अनेक ठिकाणीं होतो, पण नरसोबावाडी हे दत्तात्रयाचे स्थान अगदी शेजारींच असल्यानें कुरुंदवाड या गांवी तर तो उत्सव फार मोठ्या प्रमाणांत साजरा केला जात असे. अशा एका दत्तजन्माचे उत्सवाचे वेळीं शोभेची दारू उडवीत असतांना अपघात होऊन कै. विष्णुबुवांचे तोंड भाजले व डोळ्यांवरही परिणाम झाला. यावर इलाज करण्याचे खूप प्रयत्न झाले. कुरुंदवाड येथे इलाज करतां येत नाहींत असें पाहून कै. श्रीमंत दाजीसाहेब पटवर्धनांनीं विष्णुबुवांना मिरजेस पाठवून दिलें व त्यांचेबरोबर त्यावेळचे मिरज संस्थानाधिपति कै. श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन यांना पत्र देऊन इलाज करविण्याची खटपट केली. पण याही खटपटीला यश आलें नाहीं. येणार कसें ? परमेश्वरी सूत्रे कशी चालतात हे आपल्याला कसे कळणार ? असो. मिरजेच्या डॉ. भडभडे यांनी झालेल्या—

–शारीरिक दुखापतीमुळे डोळ्यांवर जो परिणाम झाला होता त्यामुळे डोळ्याचा उपयोग करून जें शालेय शिक्षण घ्यावयाचें तें यापुढें सोडून द्यावें असा सल्ला दिला. कीर्तनकाराचा मुलगा असल्यानें व यापुढे शालेय शिक्षण घेणें डोळ्याच्या अधूपणामुळे शक्य नसल्यानें त्यानें गाण्याचा अभ्यास करावा असेंही त्या डॉक्टरांनी सुचविले. परमेश्वरानेंच त्यांचे मनांत ही सूचना करण्याची प्रेरणा दिली असें म्हणण्यावांचून गत्यंतर नाहीं. कारण असें सुचविले गेलें नसतें तर आज जे त्यांचें कार्य आपल्यासमोर आहे तें त्यांचे हातून कसें घडलें असतें ? पण परमेश्वराला त्यांचे हातून तें कार्य करवून घ्यावयाचें असल्यामुळेच ही विलक्षण घटना घडली व त्यामुळे कै. विष्णुबुवा गायनाकडे वळले. सामान्य माणसाच्या दृष्टीनें इतक्या लहान वयांत डोळे अधू होणें ही दुःखद वाटणारी घटना घडली असती तर त्या विधिघटनेचे कौतुक झाले नसतें. पण पुढील आयुष्यांत कै. विष्णुबुवांनीं जें असामान्य कर्तृत्व दाखविलें त्यामुळे या विचित्र घटनेंचेही आनंदपर्यवासी परिणामामुळे कौतुकच वाटतें. असो.

अशा प्रकारें गाण्याचे शिक्षण द्यावें असा डॉक्टरांचा सल्ला मिळतांच त्यासंबंधी घरीं विचार सुरू झाला व गाण्याचे शिक्षण कसें द्यावें, कुणा-जवळ द्यावें याविषयी विचार सुरू झाला. घरची परिस्थिति तितकीशी अनुकूल नसल्याने हा प्रश्न कशा रीतीनें सोडवावा अशी विवंचना घरच्या मंडळींना लागली. पण कै. श्री. दाजीसाहेब हे यावेळी पुन्हां मदतीला उभे राहिले व त्यांनी कै. विष्णुबुवांचे शिक्षणासंबंधीं व्यवस्था करण्याचे ठरविलें. कै. श्री. दाजीसाहेब व कै. श्री. बाळासाहेब पटवर्धन (त्यावेळचे मिरज संस्थानाधिपती) हे दोघे नातेवाईक होते, व त्याच सुमारास कै. गायनाचार्य पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर हे मिरजेला श्रीमंत राजेसाहेब यांचेकडेच होते. तेव्हां कै. विष्णुबुवांनी श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन यांचेकडे राहून कै. गायनाचार्य बाळकृष्णबुवांचे जवळ शिकावें अशी योजना कै. श्री. दाजीसाहेबांनी घरच्या मंडळींना सांगून—---

त्याप्रमाणे वयाच्या १५ व्या वर्षी केवळ दैवयोगाने कै. विष्णुबुवा हे गाणे शिकण्यासाठीं मिरजेला येऊन राहिले.

कै. गायनाचार्य पं. बाळकृष्ण बुवांचेसारखा विद्वान् पण प्रेमळ असा गुरु लाभणें व कै. श्री. बाळासाहेब पटवर्धन यांचेसारखा अत्यंत उदार, प्रेमळ व कडक शिस्तीचा भोक्ता असा आश्रयदाता मिळणें या दुहेरी लाभामुळे चरित्रनायकाचे आयुष्यास वेगळेच वळण लागले. त्यांच्या कार्याचा खराखुरा पाया या दोघांच्या सहवासामुळे व शिक्षणामुळेंच घातला गेला असे म्हटल्यास मुळीच अतिशयोक्ति होणार नाहीं.

संगीताच्या शिक्षणास सुरुवात

१८८७ ते १८९६: सालापर्यंतचा काळ मिरजेच्या दृष्टीनें फार लौकिकाचा होता. विशेषतः संगीताच्या बाबतींत तर तो अधिकच मोलाचा होता असे म्हणावयास हरकत नाहीं. श्रीमंत मिरजकरांना अनेक कलांची व विद्यांची आवड होती व त्यामुळे पुष्कळ कलावंत या काळांत मिरजेस येत असत. गायन व मल्लविद्या या दोन गोष्टींना तर श्रीमंत मिरजकरांचा विशेष स्वरूपाचा आश्रय मिळत असल्यानें त्या दोन विद्येत पारंगत अशा श्रेष्ठ व्यक्ती मिरजेस नेहमीं येत. शिवाय गायनाचार्य कै. पं. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांचेसारखे अत्यंत विद्वान गायक त्यावेळी मिरजकरांचे पदरी असल्यानें मिरजेच्या लौकिकांत अधिकच भर पडली. अनेक गायक-वादकांच्या बैठकी तर त्यावेळीं मिरजेस होत असतच पण त्याचबरोबर कै. पं. बाळकृष्णबुवांच्या विद्यादानामुळे मिरज हें त्यावेळचे संगीताच्या शिक्षणाचे एक प्रमुख केंद्र म्हणून मान्यता पावले होते. मिरजेत त्यावेळी घरोघरी गाण्याचा अभ्यास चाललेला दिसत असे व कांही लोक मिरजेला त्यावेळीं गंधर्व नगरी 'ची उपमा देत असत. या वर्णनांतील अतिशयोक्तीचा भाग वगळला तरी देखील संगीताच्या अभ्यासकाला अत्यंत पोषक असे वातावरण त्यावेळीं मिरजेला होतें व अशा अनुकूल—--

–वातावरणांत कै. पं. विष्णु दिगंबरजींना शिक्षण घेण्याची संधी मिळाल्याने त्यांची' प्रगति खूप झपाटयाने झाली.

शिवाय श्रीमंत मिरजकर हेही वारंवार विचारपूस करून व कै. बाळकृष्णबुवांना शिकविण्याबद्दल एक प्रकारचा प्रेमाचा तगादा लावून कै. विष्णुबुवांच्या शिक्षणाबद्दल विशेष काळजी घेत असत. रोज काय शिक्षण झालें याची चौकशी श्रीमंत मिरजकर करीत असत व कै. विष्णुबुवा अभ्यास करतात की नाही व त्यांना योग्य तऱ्हेनें शिक्षण दिले जातें की नाही या दोन्ही गोष्टीबद्दल त्यांचे फार बारकाईने लक्ष असे. असा दक्ष व हितचिंतक आश्रयदाता मिळणे हें फार थोड्यांच्या वाट्याला येणारे भाग्य आहे पण कै. विष्णुबुवांचे भाग्य खरोखरीच थोर म्हणूनच त्यांना प्रेमळ पण दक्ष असा आश्रयदाता व विद्यासंपन्न गुरु असा दुहेरी लाभ एकाच वेळीं झाला.

कै. विष्णुबुवा यांचेबरोबर त्यावेळी कै. गायनाचार्य गुंडूबुवा औंधकर, गायनाचार्य पं. अनंत मनोहर जोशी ही पुढें प्रसिद्ध झालेली मंडळी व इतरही अनेक लोक कै. बाळकृष्णबुवांचेकडे शिकत असत. कित्येक बायकाही (नायकिणींच्या मुली) कै. बाळकृष्णबुवांचेकडे शिकत असत.

याचवेळीं विष्णुपंत छत्रे (सर्कसवाले) हे कै. रहिमतखांसाहेबांना घेऊन आले होते व ते मिरजेपासून अगदीं जवळच अशा कुरुंदवाडला राहात असत. कै. विष्णुपंत छत्रे यांनी ग्वाल्हेरच्या कै.हद्दूखांसाहेबांचेजवळ थोडें शिक्षण घेतलेलें होतें. कै. रहिमतखांसाहेब हे हद्दूखांसाहेब यांचे चिरंजीव असल्यामुळे कै. विष्णुपंतांना साहजिकच त्यांचेबद्दल विशेष आपुलकी वाटत असे व म्हणूनच त्यांना घेऊन ते कुरुंदवाडला घेऊन राहिले होते. कुरुंदवाडला कै. रहिमतखांसाहेबांचे जवळ त्यावेळीं कै. आबा दीक्षित, पं. बाळंभटजी, पं. नानाबुवा लेले इ. मंडळी शिक्षण घेत असत. सर्वांना प्रत्यक्ष शिक्षण हें कै. रहिमतखांसाहेबांचे मार्गे तंबोऱ्याच्या साथीला बसून मिळत असें तेवढेंच, पण या गोष्टीचा श्रीमंत मिरजकरांनी—--

—फायदा करून घेतला. "कुरुंदवाडची मंडळी तयार होत आहेत. तेव्हां तुम्हींही आपल्या शिष्यांना चांगले तयार केलें पाहिजे" असें कै.बाळकृष्णबुवांना कै. मिरजकर चिडवीत व त्या चिडविण्याचा फायदा चरित्रनायकाला व त्यावेळच्या त्याच्या सहाध्यायांना खूपच मिळाला. दोन पहिलवानांत जशी आपआपले 'पठ्ठे' तयार करण्याची अहमहमिका लागलेली असते तशीच दोन गवयांमध्ये लागल्याकारणानें आपआपले शिष्य अधिक तयार व्हावेत अशी चुरशीची भावना निर्माण होऊन शिष्यांचा त्यांना लाभणाऱ्या विद्येच्या दृष्टीनें अधिक लाभ होईल ही गोष्ट लक्षांत घेऊन कै. मिरजकरांनी
कै. बाळकृष्णबुवांचेकडून विद्यादानाचें कार्य अधिक जोमानें आणि उत्साहानें करवून घेतले. याचा फायदा चरित्रनायकाला तर विशेषच मिळाला. कारण इतक्या काळजीपूर्वक व उत्साहानें मिळणाऱ्या शिक्षणाला स्वतःच्या मेहनतीची जोड दिली पाहिजे हे लक्षांत घेऊन त्यानें स्वतंत्रपणें गाण्याची मेहनत सुरू केली.

गाण्याचा अभ्यास

कै. विष्णुबुवांच्या गाण्याच्या अभ्यासाचे वर्णन जें मी पुढें देणार आहे तें त्यांनी अभ्यासाचें जें वर्णन आम्हां शिष्यांना अभ्यास कसा करावा हैं सांगतांना सांगितलेले आहे त्यावर आधारलेलें आहे. अर्थातच त्या वर्णनाची सत्यता त्याकाळी मिरजेत राहणाऱ्या अनेक लोकांचेकडून पडताळून पाहण्याची संधीही लेखकाला मिळाली आहे. कै. रा. रा. गणपतराव काळे मास्तर, (कै. श्रीमंत मिरजकरांच्या मुलांचे त्यावेळचे शिक्षक) कै. दत्तोपंत आंबर्डेकर, बडोद्याचे कै. रा. रा. महाबळ व इतर अनेक लोकांचेकडून जी माहिती लेखकाला मिळाली आहे तिच्या आधारानेंच कै. पंडितजींच्या अभ्यासाचें वर्णन करण्याचे ठरविले आहे.

कै. पंडितजी हे स्वतः जेव्हां गाण्याच्या अभ्यासाबद्दल हकीगत सांगत तेव्हां आम्हां शिष्यमंडळीत गाण्याची मेहनत करण्याविषयीं ईर्षा ऊत्पन्न—--

---होत असे. तशाच प्रकारची स्फूर्ति नवीन होतकरू गायकांना गाण्याच्या अभ्यासाचे वर्णन वाचून मिळेल अशी खात्री वाटते.

आजकालच्या विद्यार्थ्यांच्या मानाने त्यावेळी संगीताचे शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध नव्हत्या. गुरुमुखांतून प्राप्त होणाऱ्या विद्येखेरीज दुसरें कोणतेही सहाय्य विद्यार्थ्यांना मिळत नसे. हल्ली उपलब्ध आहेत तशीं स्वरलेखन केलेल्या चिजांची पुस्तकें त्यावेळी नव्हती. शास्त्रीय चिकित्सा किंवा रागांची वर्ज्यावर्ज्य, वादीसंवादी, आरोहावरोह इत्यादि माहिती सांगणारी पुस्तकेंही नव्हती. त्यामुळे गुरुजी जसें गातात, तसें आपण गावयाचे एवढाच गाण्याच्या अभ्यासाचा अर्थ होता. यामुळे विद्यार्थ्यांचेसमोर एकच आदर्श राहून अत्यंत निष्ठापूर्वक असा व्यासंग विद्यार्थ्यांचेकडून होत असे. इतर साधने उपलब्ध नसल्यानें गाण्याचा अभ्यास करणें हें इल्लींपेक्षां आधिक कष्टसाध्य होते हें खरें, पण अशा बिकट परिस्थितीतही त्यावेळच्या लोकांनी व चरित्रनायकानें जो अत्यंत निष्ठेनें, तळमळीनें व परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला त्यापासून आजच्या काळांतील विद्यार्थ्यांना खूपच शिकण्याजोगे असून त्याचा योग्य तो फायदा ते घेतील अशी खात्री वाटते.

कै. विष्णुबुवांचा आवाज जात्याच मोठा असल्यामुळे आवाजाला नैसर्गिकरीत्या फिरत मुळीच नव्हती. पण ती त्यांनी अत्यंत कष्टानें साध्य केली. लहान लहान तानांचा त्यांनी प्रथम अभ्यास सुरुवात केली. प्रथमतः अगदी सावकाश गतीत ताना घेत त्यांचा स्पष्टपणा कायम राहील अशी खबरदारी बाळगून त्याच तानांची गति हळूहळू वाढविण्यास सुरुवात केली. एकेक तान अनेकदां घोटून आत्मसात करण्यासाठीं अविश्रांत खटपट करून स्वतःच्या आवाजाचा नैसर्गिक जाडपणा तानक्रियेच्या आड न येईल एवढी तान सफाईनें व दाणेदारपणानें फिरूं लागली तेव्हां त्यांनी आपला अभ्यास योग्य रीतीनें चालू आहे असे ठरवून रोज २-३ तास मेहनत केवळ आवाज फिरण्यासाठीं चालू ठेविली. केवळ—-

फिरत यावी म्हणून एवढा अभ्यास करून कांहीं गाण्याच्या अभ्यासाची परिपूर्ति होत नाहीं. याखेरीज गुरुजींच्याकडून मिळालेल्या चिजा पाठ करण्याचा अभ्यास दररोज सुमारे २-३ तास करावा लागतच असे.

गुरुजींनी चीज जशी सांगितली असेल तशीच्या तशी कंठगत करण्यासाठी त्या चिजांचे योग्य तऱ्हेने आकलन व अनुकरण, मग त्यांचे मनन व शेवटीं पाठांतर या सर्व गोष्टी होणे आवश्यक आहे. गुरुमुर्खातुन विद्या ग्रहण केल्यामुळे चीजेंतील सर्व बारीकसारिक खाचाखोंचा व स्वरांचे गमक, मींड इत्यादि सर्व अलंकारिक योजना यांचा प्रत्यक्ष परिचय होत असे व त्या सर्व गोष्टी तशाचे स्वरूपांत कायम राहाव्यात यासाठी खूपच परिश्रम करणे जरूर होतें व यासाठी दररोज २-३ तास एवढा वेळ
कै. विष्णुबुवा घालवीत असत. चीजा शुद्ध स्वरूपांत व गायकीचा गोडवा कायम राहील अशा पद्धतीनें कंठगत करण्यासाठी दररोज एवढा वेळ चरित्रनायक खर्चीत असत याचे हल्लीच्या विद्यार्थ्यांनी जरूर लक्षांत व्यावयास हवें. कोणतीही चीज शुद्ध स्वरूपांत आज ऐकावयास मिळणे दुरापास्त होत चालले आहे. चीजांचे पाठांतर ही गोष्ट आज विद्यार्थ्यांना नकोशी वाटू लागली आहे. पण चीजांच्या संग्रहानेंच रागाचे स्वरूप वेगवेगळ्या प्रकारांनीं आत्मसात् होऊं शकतें हें विद्यार्थ्यांनी विसरू नये व म्हणूनच शिकलेल्या चीजा पूर्णपणें आत्मसात् करण्यासाठी चरित्रनायकानें व त्या वेळच्या इतर गवयांनी जे परिश्रम घेतले आहेत त्यांचा आदर्श जरूर ठेवावा असें सुचवावेंसें वाटतें.

अशा रीतीनें आवाजाची मेहनत व चिजांचे पाठांतर याशिवाय स्वरसाधन व शिकविलेल्या रागांचीं स्वरूपें प्रत्यक्ष गाण्यांत उतरविण्या-इतकी आत्मसात् होण्यासाठी वेगळा अभ्यास करावा लागत असे. स्वरांचा सच्चेपणा व आवाजांत वजनदारपणा आणि तेज प्राप्त करून घेण्यासाठी नियमितपणे स्वरसाधन करावे लागतें.
चारित्रनायकानें या गोष्टीसाठीं किती श्रम घेतले असतील याची कल्पना त्यांचा आवाज ज्यांनीं प्रत्यक्ष—

–ऐकला असेल त्यांना खास येईल. अत्यंत मोठा पण तितकाच भावनाकुल व मधुर असा त्यांचा आवाज हे त्यांच्या नैसर्गिक गुणांचरोबरच स्वरसाधनेचेंही फळ होय हें विसरता कामा नये. त्यांच्याइतका जोरदार आवाज तर क्वचितच ऐकावयास मिळेल. आवाजांतील हें असामान्य तेज व आवाजावरील त्यांनी मिळवलेली हुकमत ही त्यांच्या अभ्यासाचीच साक्ष देतील. गुरुंनी सांगितलेल्या रागांचा विस्तार हाही कंठगत करण्यासाठीं निराळा अभ्यास करावा लागत असे. रागविस्ताराची जी कल्पना गुरुजी देत असत ती तेव्हांचे तेव्हां आत्मसात् होणें शक्यच नसे. कारण गुरुजींच्या अनुकरणाशिवाय दुसरी कोणतीही साधनें उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे रागांचीं स्वरूपें समजावून घेऊन त्यांचे मनन करणें, प्रत्यक्ष गाऊन ती कंठगत करणे या गोष्टीसाठीही दररोज २-३ तास द्यावे लागत. अशा रीतीनें रोजच्या शिक्षणाखेरीज स्वतःच्या अभ्यासासाठी रोज ८-९ तास घालवावयाचे व तेंही सतत ४-५ वर्षे ! यावरून गाण्याच्या अभ्यासाचें व चरित्रनायकाच्या परिश्रमाचें खरें स्वरूप कळून येईल. इतक्या परिश्रमानें मिळविलेली विद्या तेजस्वी व दिव्य अशी राहिली तर त्यांत नवल ते काय आहे ?

शेवटीं शेवटीं तर कै. बाळकृष्णबुवांचे शिकवण्याचें तास वाढू लागले व कै. विष्णुबुवांना स्वतःच्या अभ्यासासाठीं वेळ कमी पडूं लागला. तेव्हां रात्री झोपण्याचें बंद करून संध्याकाळी ७ वाजल्यापासून पहाटेपर्यंतच नव्हे तर अगदीं सकाळी ७ वाजेपर्यंत अशी १२-१२ तास मेहनत त्यांनी केली. ज्या घरांत कै. पंडितजी गाण्याचा अभ्यास करीत असत त्या घराच्या जवळपास राहणाऱ्या लोकांना हा त्रास नकोसा वाटूं लागला व त्यांनीं पंडितजींना तेथून घालविण्याची खटपट सुरू केली. घरमालकाकडून तें घर दुसऱ्याला भाड्यानें देवविण्याचाही प्रयत्न केला. आतां हें घर आपल्या हातून जाणार व त्यामुळे आपल्या अभ्यासांत व्यत्यय येणार असे दिसतांच पंडितजींनी त्या घरांत भुताटकी असल्याचा खोटाच—-

–गवगवा सर्वत्र पसरवला. अर्थातच या गोष्टीचा परिणाम होऊन कोणीही भाडेकरूं त्या घरांत राहावयास येईना. कै. पंडितजींचा अभ्यास मात्र अशा रीतीनें अखंडपणे चालू राहिला. लोकांच्या मनांत त्यांनी पसरविलेला भुताटकीचा गैरसमज इतका दृढ झाला होता की पुढें अनेक वर्षे तें घर तसेंच रिकामें पडून होते हें प्रत्यक्ष लेखकानें पाहिलेले आहे.

रात्री झोंपतेवेळीं पंडितजीचे गाणे चालू आहे, पहाटे उठावें तरी गाणे चालूच आहे व त्यानंतर २-३ मैलावरील कृष्णा नदीचे स्नान करून परत यावें तेव्हांही त्यांचा गाण्याचा अभ्यास सुरू आहे असा ज्यांनीं प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेला आहे अशा लोकांच्याकडून लेखकाला माहिती मिळालेली आहे.

त्यावरून पंडितजींची रात्रभर मेहनत चालत असे या गोष्टीस बळकटी प्राप्त होते.

अशा रात्रभर चालणाऱ्या अभ्यासानें व त्याच वेळीं अत्यंत काळजीपूर्वक असें शिक्षण प्राप्त होत असल्यामुळे कै. पंडितजींच्या गाण्याला कांही निराळेच तेज चढले. इतर गुरूबंधूंपेक्षांही त्यांच्या गाण्यावर श्रोते खूष होत असत. आपल्या गुरुजींच्या गाण्याची हुबेहूब नक्कल त्यांच्या गाण्यांत दिसू लागली. कै. पंडितजींनी आपल्या गुरुजींचे गाणें किती आत्मसात् केले होते हें प्रत्यक्ष ऐकण्यास मिळण्याचे भाग्य लेखकाला निदान ८-१० वेळीं तरी लाभलेले आहे. कै. पंडितजी जेव्हां आपल्या गुरुजींच्या पाठीमागे तंबोरा घेऊन साथीला बसत त्यावेळी अशी संधि मिळत असे.

कै, गायनाचार्य पं. बाळकृष्णबुवांचा आवाज खूप पल्लेदार व जोरदार खरा पण कै. पंडितजींच्या आवाजाइतका दांडगा नव्हता. कै. पंडितजींच्या आवाजाची रुंदी (Volume) कांहीं विलक्षण होती. इतकी कीं त्यांचा आवाज म्हणजे जणूं तोफेचा गोळा किंवा मेघगर्जनाच आहे असा भास निर्माण होई. कै. श्रीमंत मिरजकरांचेजवळ कै. बाळकृष्णबुवांनीं—--

–कै. पंडितजींच्या आवाजाची अनेक वेळी तारीफ केली व त्यांचा आवाज बडे महंमदखांचे आवाजासारखा वाटतो असेही त्यांनी उद्गार काढल्याचे लेखकास माहीत आहे. अशाच तऱ्हेचे उद्गार कै. पंडितजी ग्वाल्हेरला गेले असतां तेथील लोकांनी काढले. "हमारे ग्वालियर का गाना और यह दखनी पंडित सुना रहा है यह कितना आश्चर्य है?" अशा प्रकारच्या उद्गारांवरून कै. पंडितजींनी शिक्षण व स्वतःचा अभ्यास यांचे जोरावर कशा प्रकारची विद्या मिळविली होती याची वाचकांना कल्पना येऊ शकेल.

या कै. पंडितजींच्या व्यासंगाचे श्रेय जरी त्यांच्या स्वतःच्या अभ्यासाला असले तरीदेखील त्या यशाचे आधार म्हणून कै. गा. पं.बाळकृष्णबुवा यांचे सुयोग्य मार्गदर्शन व कै. श्रीमंत मिरजकरांचा आश्रय या दोन गोष्टींचा उल्लेख केल्याशिवाय भागणार नाहीं. खुद्द कै. पंडितजींनाही ही गोष्ट मान्य होती एवढंच नव्हे तर त्या दोघांच्या उपकाराचें ऋण त्यांनी अत्यंत कृतज्ञपणे व्यक्त केल्याचे लेखकानें स्वतः ऐकलेलें आहे. गुरूकडून प्राप्त होणारी शुद्ध विद्या व त्यांचेकडून मिळणाऱ्या सूचना या दोन्हींशिवाय शिष्याची प्रगति होणे कठीण आहे पण कै. पं. बाळकृष्णबुवांचेसारखे अत्यत विद्वान् व विद्यादानांत अत्यंत निष्कपट वृत्तीचे असे गुरुवर्य लाभल्यामुळे कै. पंडितजींना अपार असे विद्याधन सांठवितां आलें.

गुरुजींचे मार्गदर्शन मिळत असतां व त्याचवेळीं स्वतःचा अभ्यास खूप जोरानें सुरू असतां खाण्यापिण्याची विवंचना कै. श्रीमंत मिरजकरांचेमुळे कै. पंडितजींना कधीच करावी लागली नाही. केवळ खायलाप्यायला देऊनच कै. श्री. मिरजकर थांबले नाहीत तर गवई वर्तनानें शुद्ध, निर्व्यसनी व व्यवहारी व्हावा अशी दृष्टि कै. पंडितजींना त्यांनी दिली. कै. पंडितजींच्या गाण्याच्या अभ्यासाबरोबरच त्यांच्या वर्तनाबद्दलही अगदीं पितृतुल्य अशी काळजी कै. श्रीमंत मिरजकरांनी घेतली व

१४. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचें
संक्षिप्त जीवन-चरित्र

त्यामुळेच कै. पंडितजी स्वतः व त्यांची शिष्यपरंपरा गायकांबद्दलचा सामाजिक दृष्टिकोन बदलविण्याचें कार्य होऊ शकलें हें मान्य करावं लागेल. कै. श्रीमंत मिरजकरांनी या बाबतींत एवढी तत्परता दाखविली नसती तर आज जो कै. पंडितजींच्या कार्याचा इतिहास दिसतो आहे तो एकादेवेळी-वेगळ्याच स्वरूपाचा झाला असता.

पंडितजींवर गुरुजींचा प्रेमाचा राग

अशा त-हेनें पंडितजींचा अभ्यास चालू असतां ते कै. बाळकृष्णबुवांच्या मागे साथीसाठीं तंबोरा घेऊन बसत असत. कुरुंदवाड, सांगली, इचलकरंजी, कोल्हापूर, निपाणी, बावडा, सातारा इत्यादि ठिकाणी बुवासाहेबांचेचरोबर पंडितजी हिंडले. पुष्कळ ठिकाणच्या मंडळींनी शिष्यवर्ग चांगला तयार केल्याबद्दल कै. बाळकृष्णबुवांना धन्यवाद दिले. कांहीं लोक मात्र याच कारणासाठीं त्यांचा द्वेषही करूं लागले. कै. श्रीमंत मिरजकरांनी ज्या कारणासाठीं कै. बाळकृष्णबुवांना इर्षेला घातलें होतें त्या खांसाहेब रहिमतखांसाहेबांचेजवळ शिकून तयार झालेल्या मंडळींबरोबर कुरुंदवाड येथे सामना झाला. परंतु कै. बाळकृष्णबुवांचे शिष्यमंडळींसमोर खांसाहेबांच्या शिष्यवर्गाचें मुळींच तेज पडेना. कारण एक तर असे कीं प्रत्यक्ष शिक्षण देण्याइतकी मनःस्थिति खांसाहेबांची नव्हती त्यामुळे त्यांचे मागे तंबोरा घेऊन बसून त्याचे अनुकरण करणें एवढेंच काय तें त्यांच्या शिष्याचे शिक्षण ! त्यामुळे त्यांच्या शिष्यमंडळीचा प्रभाव कुरुंदवाडचे बाहेर कुठेंच पडूं शकला नाहीं. त्यांच्या शिष्यमंडळींपैकी पं. बाळंभटजी, कै. अबा दीक्षित व पं. नाना बुवा लेले हे तीन लोकच विशेष उल्लेखनीय होत.

मिरजेला कै. बाळकृष्णबुवांचेजवळ शिकणाऱ्या असंख्य विद्यार्थ्याला आपआपली छाप पाडण्याची आकांक्षा असे. तशीच महत्त्वाकांक्षा पंडितजींच्या मनांतही त्यावेळीं निर्माण झालेली होतीच. एक तर तरुण वय. त्यांत विद्याव्यासंग व जबरदस्त अभ्यास यामुळे स्वतःच्या गुणाविषयीं—-

—निर्माण झालेला आत्मविश्वास यामुळे त्या महत्त्वाकांक्षेला तीव्र स्वरूप प्राप्त झाले होते. याचे प्रकट स्वरूप पंडितजी
कै बाळकृष्णबुवांचे साथीला बसत त्यावेळी न कळत व गुरुजींचा अपमान करण्याचा मनांत मुळींच हेतु नसतांही कित्येक वेळी व्यक्त होत असे. गुरुजीचा तेजोभंग व्हावा अशी इच्छा नसतांना देखील कित्येक वेळी गाण्याचे भरांत गुरुजी ज्या स्वरापर्यंत जातील त्याचे वरच्या स्वरापर्यंत पंडितजींनी तान घ्यावी. गुरुजींनी त्याचे वरचे स्वर गांठावा तर त्याचे पलीकडे जाऊन पंडितजींनी आपला आवाज भिडवावा असा प्रकार सुरू होत असे, श्रोत्यांना त्यामुळे आनंद कशा प्रकारचा होत असेल याची नुसती कल्पनाच केलेली बरी । आजकालच्या श्रोत्यांना तर अशा प्रकाराची केवळ कल्पनाच करण भाग आहे. आपल्या शिष्यमंडळींना साथीला घेऊन चसण्याची प्रथाच आजकाल कमी होत चालली आहे. कोणीतरी तंबोरा वाजविण्यासाठी दोघेजण मागे असले की झालें ! त्यांनी गावें अशी अगोदर अपेक्षाच नसते. त्यांतून त्यांनी गाण्याचा प्रयत्न केलाच तर त्यांचा मानभंग करत स्वतःचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करण्याकडेच गवयांची प्रवृत्ति दिसते. स्वतः तयार केलेल्या शिष्यांना स्वतःबरोबर मैफलीत गावयास लावावयाचे म्हणजे परिश्रमपूर्वक तयार केलेला शिष्यवर्गही हवा व शिष्यांचे कौतुक करण्या इतका मनाचा मोठेपणाही हवा. गुरुशिष्यांचा एक प्रकारचा असा प्रेमाचा सामना पाहण्याचे भाग्य पूर्वीच्या पिढीतील ज्या श्रोत्यांना लागले असेल त्यांना माझ्या या विचारांतील मर्म नीटपणे कळू शकेल अशी खात्री वाटते. असो. एवढें विषयांतर पुरे करून मूळ विषयाकडे वळू या.

कै. बाळकृष्णबुवांचेबरोबर गातेवेळी अशी वरचढ करण्याचा प्रसंग अगदी सहजगत्या पंडितजींच्या हातून ४-५ वेळी घडल्यावर व त्याबद्दल इतर मंडळींनी कै. बाळकृष्णबुवांचे मनांत विष कालविल्यामुळे त्यांनाही पंडितजींचा राग येऊ लागला अर्थात् तो रागही शिष्याबद्दलच्या प्रेमांतून व तळमळीतूनच निर्माण झालेला असे हे मात्र खरें. "आतांशा विष्णु—

अगदी बेफामपणे गायला लागला आहे. माझ्यासुद्धां वरचढ गाऊं लागला आहे" असे उद्गार कै. बाळकृष्णबुवांनी रागावून काढतांच पंडितजींना फार वाईट वाटलें. आपल्या मनांत गुरुजींचा अपमान करण्याची मुळींच इच्छा नसतांना देखील आपल्या हातून घडलेल्या चुकीबद्दल पंडितजींना वाईट वाटणें अगदी स्वाभाविक होते.

अशा प्रकारांनीं कै. बाळकृष्णबुवांच्या मनांत मात्र पंडितजींच्याबद्दल एक प्रकारचें किल्मिष निर्माण झाले व इतरांच्या सांगण्यामुळे तर त्यांत अधिकच भर पडत जाऊन कै. बाळकृष्णबुवांनी पंडितजींना साथीसाठीं परगांवी नेण्याचे बंद केले. तरी पण कै. श्री. मिरजकरांचे पदरी असल्यामुळे त्यांच्या आग्रहास्तव पंडितजींना साथीला घेऊन कै. बाळकृष्णबुवांना गावे लागत असे. अगोदरच पंडितजींच्याबद्दल मनांत गैरसमज निर्माण झालेला व त्यांतून एकादें वेळीं कै. श्री. मिरजकरांनी खूण करतांच गाण्याच्या तंद्रींत इतर गोष्टींचे भान न राहून पंडितजींनीं गुरुजींचेपेक्षां वरचा स्वर लावावा असा प्रकार घडत असे. कै. श्री. मिरजकरांचा पंडितजींना खुणावण्यांत वाईट हेतू मुळींच नसे. शिवाय त्यांना पंडितजींचेबद्दल कै. बाळकृष्णबुवांचा कांही गैरसमज झाल्याचेही माहित नव्हते. त्यामुळे केवळ दोघांत चुरस निर्माण होऊन अधिक रंगतदार गाणे ऐकावयास मिळावे अशी एक इच्छा त्यांचे मनांत असे व ज्या मुलाला शिक्षण देण्यासाठीं आपण आपल्याकडे ठेवून घेतलें त्यानें किती तयारी केली आहे तें प्रत्यक्ष पहावयास मिळावें असे त्यांना वाटत असे. कै. चाळकृष्णबुवांचा अपमान करावा असें त्यांचे मनांत देखील येणे शक्य नाहीं इतका त्यांचेबद्दल त्यांना मनापासून आदर वाटत असें हें लेखकाला माहीत आहे.

पण असे प्रकार वारंवार घडू लागल्यामुळे कै. बाळकृष्णबुवांचे मनांत आपल्याबद्दल गैरसमज निर्माण होत आहे हे पाहून आतां मिरजेत राहणे बरें नव्हे असा विचार करून त्यांनी मिरजेचाहेर पडण्याचा निश्चय केला.

कै. गायनाचार्य पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर

संस्थापक : गांधर्व महाविद्यालय.

मिरजबाहेर प्रयाण

मिरज सोडण्याचा निश्चय केला खरा पण तो प्रत्यक्षांत कसा आणावा ही विवंचना होतीच ! श्रीमंत मिरजकरांना सांगून व त्यांची परवानगी घेऊन जावें, तर त्यांची मान्यता या गोष्टीस मिळणे कठीण व त्यांचे साहाय्याखेरीज बाहेर पडावयाचे म्हणजे त्यांचा रोष पत्करावा लागला असता व पैशाचीही व्यवस्था करावी लागली असती, अशा त-हेच्या पेंचांत ते सांपडले होते !! पण त्यांचे एक गुरुबंधु व प्रस्तुत लेखकाचे चुलते कै. केशवरावजी पटवर्धन यांच्या मदतीमुळे पैशाची व्यवस्था होऊं शकली. अर्थात् त्यांचेकडून पैसे घेतांनाही हे पैसे कशासाठीं हवे आहेत, यासंबंधीं बरीच गुप्तता राखण्यासंबंधीं काळजी घ्यावी लागलीच. नाहींतर सगळी तयारी वायां जाऊन मिरजेबाहेर पडण्याचा बेत सफल झाला नसता. कै. केशवरावजींनी आपल्या वडिलांचेकडून पैसे मिळविले खरे, पण ते कशासाठीं पाहिजेत याचा सुगावा त्यांनीं लागू दिला नाहीं. पैशाची व्यवस्था कशीबशी झाली व मिरजेबाहेर पडण्याचा मनाचा निर्धार तर झालेलाच, तशांत दोन शिष्यांनींहि त्यांचेबरोबर येण्याचा निश्चय केला. (हे दोन शिष्य म्हणजे कै. श्री. बलवंतराव काणे व पं. श्रीकृष्णजी हिर्लेकर हे होत.) इतकी सर्व तयारी होतांच इ. स. १८९६ मधील श्रावण पौर्णिमेच्या शुभ दिनीं हा वीर संगीताच्या दिग्विजयासाठीं बाहेर पडला !!!

दौऱ्याचा प्रारंभ व बडोद्याचा मुकाम

आपल्या दोन शिष्यांसमवेत मिरजेहून निघून सातारा, औंध या दोन ठिकाणीं कांहीं दिवस मुक्काम करून मजल मारीत मारीत बडोदा मुक्कामी हे लोक येऊन पोंचले. एका राममंदिरांत त्यांनी मुक्काम ठोकला. गांवांत कोणाची ओळखपाळख नव्हती; पण मंदिरांत राहण्याची परवानगी मिळतांच तिघांनीं तेथेंच राहण्याचे ठरविलें. पहाटे ४ पासून ८ वाजेपर्यंत देवासमोर बसून गाण्याची मेहनतही सुरू झाली, प्रथमतः या निवांत —-

१८   पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचें
संक्षिप्त जीवन-चरित्र

–वेळीं देवळांत कोणी विशेष मंडळी येत नसत; पण यांच्या गाण्यावर मुग्ध होऊन हळूहळू श्रोतेमंडळी जमू लागली. त्या काळीं बडोदा हे गाण्याचे प्रमुख केंद्र होतें. गाण्याचा व्यासंग करणारी व मार्मिक रसिक मंडळी यांनी त्या वेळीं बडोदा अगदीं गजबजून गेलेले असे, मंदिरांत कोणी तरी परस्थ गायक येऊन राहिलेला समजांच समजदार श्रोतेही मंदिरांत गाण्यासाठीं येऊ लागले. हळूहळू या श्रोत्यांत भर पडत गेली व गाण्यावर खूष होऊन अनेक मंडळींचा त्यांचेशी परिचय झाला. निष्णात गुरुजींचे भरपूर शिक्षण, स्वतःच्या अविश्रांत परिश्रमाने मिळवलेलें असामान्य प्रभुत्व व तरुण रक्त या सर्वांचा मोठा सुरेख संगम त्या वेळीं
कै.पंडितजींचे ठिकाणर्णी झालेला होता! शिवाय परक्या ठिकाणीं जाऊन नांव कमावण्याची मनोमन ईर्षा, त्यामुळे गायनाला कसा रंग भरत असेल याची कल्पनाच केलेली बरी!! असे सुमारें १५-२० दिवस जातांच गांवभर गाण्याची तारीफ सुरू झाली व सर्वत्र त्यांची मुक्तकंठानें प्रशंसाही होऊं लागली. त्या वेळच्या बडोद्याच्या अधिराज्ञी कै. श्रीमंत जमनाबाई गायकवाड यांचेपर्यंतही ही बातमी जाऊन पोंचली ! कै. श्री. जमना-बाईना गाणें ऐकण्याचा फार षोक असून सर्व कलावंतांचा योग्य रीतीनें परामर्ष घेण्याबद्दल त्यांची फार ख्याति होती. त्यांनी पंडितजींचेबद्दल होणाऱ्या प्रशंसेमुळे आकर्षित होऊन त्यांना गाण्यासाठीं सन्मानपूर्वक निमंत्रण दिलें. गाण्यासाठीं पंडितजी दरबारांत पोचले तेव्हां बडोदा दरबाराची गायकमंडळीहि तेथें होती. आपल्या लोकांनी प्रथम पंडितजींना ऐकवावें अशी राणीसाहेबांनी इच्छा व्यक्त केली. परंतु तेथील खांसाहेबानीं " पहिले इस पंडतके बच्चेको गानेदो, फिर हम सुनाएंगे " अशा त-हेचे उद्गार अशा कांहीं विचित्र त-हेनें काढले कीं, पडितजींच्या विषयीं एक प्रकारची तुच्छता त्यांमधून व्यक्त झाली. भरसभेत काढलेल्या उद्गारार्ने पंडितजींचा स्वाभिमान दुखावला गेला व त्यामुळे ईर्षेनें सामना जिंकण्याच्या उमेदीनें पंडितजी गावयास बसले, पंचम स्वरांत तंबोरे मिळवून पंडितजींनी नुसता स्वर लावतांच एक गंभीर बातावरण निर्माण झालें. नुसती अस्थाई अंतरा म्हणतांच रंगदेवता जणू प्रसन्न —

—होऊन समोर उभी राहिली ! सुमारे २-३ तास असें जोरदार गाणें झाल्यानंतर श्रोते मंडळी अत्यंत मुग्ध होऊन गेली. भरदार आवाजांतील व उंच स्वरांतील तें असामान्य तयारीचे पण अत्यंत शुद्ध व बाळबोध बळणाचें गाणे ऐकून रसिकांचीं मनें भारावून गेलीं. त्यानंतर जे कोणी गावयास बसले त्यांचा आवाज लोकांच्या कानांत जाईचना मुळी !! कसा जाणार? पंडितजींच्या अत्यंत भरदार व श्रवणमधुर आवाजानें त्यांचे कान तृप्त झाले होते. लखलखीत दिव्याचेपुढें मिणमिणत्या पणतीचें तेज काय पडणार ? अशी श्रोत्यांची अवस्था होऊन गेली. अखेरीस त्या काळचे एक सुप्रसिद्ध व विद्वान गायक मरहूम खांसाहेब फैज महमदखां हे गावयास बसले, गाणाऱ्या लोकांत पूर्वी एक नियम असे कीं अगोदरचा गवई ज्या स्वरांत गायला असेल त्याच स्वरांत तरी निदान (किंवा त्याहून उंच स्वरांत) गायलें पाहिजे. त्या नियमानुसार पंडितजींच्या स्वरांत खासाहेबांना गाणे भाग पडलें, उंच स्वर पडेल म्हणून दरबारी कानड्यासारखा मंद्रस्थानांत विशेष विस्तार होणाऱ्या रागाची त्यांनीं निवड केली. 'दुलहन तेरिया' व 'बंधनवा बांधोरे' अशा खास ठेवणींतील चिजा कीं, ज्या म्हणतांना उंच स्वराचा त्रास होऊं नये त्या ते गायिले. पण पंडितजींच्या गाण्यापुढें त्यांचा रंग जमू शकला नाहीं. इतक्या उंच स्वरांत गाण्याचा नेहमी सराव नसल्यानें व पंडितजींप्रमाणे तारुण्याचा जोम नसल्यानें त्यांचे गायन श्रोत्यांना प्रभावित करूं शकले नसावें, अशा प्रकारें सभा जिंकतांच पंडितजींना केवढें समाधान लाभलें असेल याची कल्पना सहज करतां येईल. झालेला अपमान भरून काढण्याची हीच योग्य संधि आहे असा विचार करून 'इतने उंचे स्वरमें गाना यह पंडितोंकाही काम है' असें प्रत्युत्तर देण्यासही पंडितजींनीं मागेपुढे पाहिले नाहीं ! अगदीं नवख्या व इतक्या तरुण गवयानें सभा आपलीशी करून घेण्याचा पराक्रम केलेला पाहून राणीसाहेबही अर्थात् खूपच खूष झाल्या व त्यांनी पंडितजींचा चांगलाच सन्मान केला. जरीच्या शाली व कपडे, तसेंच रोख ७०० रु. देऊन त्यांनी त्यांना निरोप दिला. निरोप देतेवेळीं मात्र त्यांनीं एक गोष्ट बजावून सांगितली कीं, "बुवासाहेब, आतां येथे फार—

—दिवस राहूं नका, महंमदखांसाहेबांना (म. रहिमतखांसाहेबांचे वडील बंधु) सुद्धा येथील मंडळींनी त्रास दिला, मग तुम्हांला तर ते लोक सरळ राहूं देणारच नाहींत !" पंडितजींनींहि त्यांचा सल्ला मान्य करून आपला मुक्काम हलविला ! !

सहज ओघानें आलेल्या एका गोष्टीचा उल्लेख येथे करणें अवश्य बाटतें. म. फैजमहंमदखां हे कै. गा. भास्करबुवांचे गुरु होत, व वर वर्णन केलेल्या प्रसंगाचे वेळीं आपल्या गुरुजींचा पंडितजींनीं अपमान केला, या समजुतीनें कै. भास्करबुवांचा पंडितजींवर राग झाला व त्या दोघांचा कांहीं दिवस अबोला होता. अर्थात् पुढें हा अबोला नाहींसा झाला. तो कसा व केव्हां नाहींसा झाला इत्यादि हकीगत पुढें येईलच. असो.

दैवी संदेश !

बडोद्याहून ही मंडळी काठेवाडांतील राजकोट, जुनागड, मांगरोढ इ. ठिकाणी गेली. अर्थात् या सर्वाचेसाठीं बडोद्याहून परिचयाचीं पत्रें बरोबर घेतली असल्याने पंडितजींचे काम पुष्कळच सोपें झालें, सर्वच ठिकाणीं गाण्याच्या प्रभावानें लोक खूष होत होते, चांगला सन्मान प्राप्त होत होता व आर्थिक लाभही चांगलाच होत होता. पण पंडितजींचें एवढ्यानेही खरेखुरें समाधान होईना, आपल्याला विद्या मिळविण्यासाठीं जेवढा त्रास पडला तेवढा पुढच्या पिढीला होऊं नये या दृष्टीनें संगीताच्या शिक्षणाचे कार्य आपल्याला करावयाचें आहे ही महत्त्वाकांक्षा त्यांना स्वस्थ बसू देईना, यासाठीं एकाद्या शहरी कायमचे वास्तव्य करणें फार जरूर होतें व त्या दृष्टीनें कोणतें ठिकाण निवडावें यासंबंधी त्यांना निर्णय करावयाचा होता, व्यावहारिक इष्टानिष्टतेबद्दल मनांत विचार चालू असत. यासंबंधीं योगायोगाने त्यांना एक दैवी संदेश प्राप्त होण्याची सुसंधि लाभली, हे पुढील हकीगतीवरून लक्षांत येईल. एकाद्या व्यक्तीचा जीवनक्रम ठरविण्यास नियतीचा कसा हातभार लागतो हेंच यावरून स्पष्ट होते ! !

गिरनार पर्वतावरील आशीर्वाद

जुनागडजवळ गिरनार पर्वतावर श्री दत्तात्रेयाचे एक स्थान आहे. पंडितजींच्या मूळ गावाजवळच नरसोबावाडी हें प्रसिद्ध दत्तक्षेत्र असल्यानें व घराण्यांतही दत्तभक्तीचे विशेष महत्त्व असल्यानें पंडितजींनाही दत्तभक्तीचे विशेष माहात्म्य वाटत असे. त्यांना गिरनार पर्वतावरील त्या स्थानाचा पत्ता लागतांच दर्शन घेण्यासाठीं ते आतुर न झाले तरच नवल! गिरनार पर्वतावरील तें स्थान फारच कडक असल्याचे सांगतात. संध्याकाळीं संसारी माणसेंच काय पण देवाचे पुजारी देखील खालीं येतात. केवळ तपस्वी व सिद्ध अशा प्रकारची मंडळीच वर मुक्कामास असतात. पंडितजींनी श्रीदत्तात्रेयाचे दर्शन घेतलें व त्यांनी आपली मनः कामना व्यक्त केली कीं काय न कळे; कारण तेथेंच त्यांची एका सिद्धपुरुषाची गांठ पडली व त्यानें पंडितजींना एकदम सांगितलें कीं, "तुम्ही पंजाबांत जाऊन राहा. तुमचें कार्य तुम्ही तिकडेच सुरू करा. तुमचे संगीताचे प्रचाराचे कार्यात तुम्हांला जरूर यश मिळेल असा माझा आशीर्वाद आहे. " पंडितजींनीं आपली शंका व्यक्त केलीच. त्यांनी त्यांना विचारले कीं, "आम्ही तर महाराष्ट्रांतील माणसें आहोत, आपण एकदम पंजाबांत काय जायला सांगतां ?" त्यावर त्यांनीं त्यासंबंधीं कारण न सांगतां हंसून एवढेच सांगितलें कीं "बेटा, परमेश्वर तुझ्या पाठीशी आहे. त्याची कृपा पाठीशी असल्यावर तूं कां उगीच काळजी करतोस? तुला कोणतीहि अडचण पडणार नाहीं." एवढें सांगितल्यावर पंडितजींनी स्वतःचे समाधान मानून अशा प्रकारची पंजाबांत कायम होण्याची संधि मिळेल तर पहावें असें ठरविलें, अर्थात् पुढें अशा प्रकारचा योग जुळून आला व त्यांनी आपलें 'गांधर्व महाविद्यालय' लाहोर येथे स्थापन केलें हें सर्वांना विदित आहेच.

अशा प्रकारच्या चमत्कारावर विश्वास ठेवण्यास हलींची बुद्धिवादी विचाराची मंडळी तयार होणार नाहींत हें मला माहीत आहे. पण पंडितजींची आध्यात्मिक मनोरचना लक्षांत घेतां, व त्यांनी पंजाबांत

कायम होण्यास दुसरें कोणतेही संभाव्य कारण दिसत नाहीं हें पाहतां, या गोष्टीवर व पंडितजींनीं आपले कार्य पंजाबांत सुरू करतांना वरील आशीर्वादावर विश्वास ठेवला असला पाहिजे या दोन्ही गोष्टी मान्य केल्यावांचून गत्यंतर नाहीं. प्रत्यक्ष अशी घटना असल्याबद्दलचा पुरावा मिळेल कीं नाहीं, हीच योग्य कारणपरंपरा कां मानावी ? इतरही कारणें असू शकतील अशा शंका उपस्थित करतां येतील, पण बरील हकीगतीची फार खोलवर चिकित्सा न करतां एवढेच समाधान मानून घेणें भाग आहे की, आपलें कायमचे वास्तव्य कोठें असावें या प्रश्नाचा निर्णय बरील घटनेमुळे पंडितजींना घेतां आला असावा. अशा प्रकारच्या गोष्टींवर विश्वास ठेवावा अशाच वातावरणांत पंडितजी वाढलेले असल्यानें व त्यांची स्वभावरचनाही तशा प्रकारें बनलेली असल्यानें त्यांचे बाबतींत तर हे मुळींच अशक्य वाटत नाहीं. पंडितजींच्या अध्यात्मपर प्रवृत्तीचा प्रस्तुत लेखकाला अनेक वेळां अनुभव आलेला असल्यानें व त्यांच्या जीवनाच्या शेवटीं त्याच प्रवृत्तीचे प्राबल्य झाल्याचे सर्वांनाच परिचित असल्यानें माझ्या बरील मतास अधिकच बळकटी येते.

ग्वाल्हेरमधील जयजयकार

जेथून आपले गुरुजी कै. पं. बाळकृष्णबुवा विद्या संपादन करून आले त्याच ग्वाल्हेर शहरी जावें असें पंडितजींच्या मनांत फार दिवसांपासून होतें. काठेवाडमधील आपला दौरा संपवून पंडितजी ग्वाल्हेरला आले. प्रथमतः त्यांचा मुक्काम कै. भारताचार्य चिंतामणराव वैद्य यांचेकडे होता. कै. वैद्यांचा व कै. बाळकृष्णबुवांचा परिचय होता व त्यांचा शिष्य म्हणून पंडितजींना त्यांनी स्वतःकडे उतरवून घेतलें. अर्थात् त्यांचेकडे कांहीं दिवस राहिल्यानंतर व मग स्वतंत्रपणें राहून पंडितजींनी सुमारे ४ महिने ग्वाल्हेरमध्ये मुक्काम केला, आपल्या गायनानें त्या संगीताच्या आद्यस्थानांतही त्यांनीं चांगलाच नांवलौकिक मिळविला. अनेक बैठकी यशस्वीपणे झाल्या व खास ग्वाल्हेरचे गाणे एका महाराष्ट्रीय तरुणाकडून ऐकावयास मिळाल्याचे आश्वर्य सर्वांनाच वांटलें ! खुद्द ग्वाल्हेरमध्ये ज्या

ग्वाल्हेर घराण्याची गायकी इतक्या शुद्ध स्वरूपांत ऐकावयास मिळत नसे ती एका परस्थ व अगदी तरुण गायकाकडून ऐकावयास मिळाल्यानें लोक चकित झाले व तशा अर्थाची कबुली अनेक जणांनी दिली !! कै. आपटे गुरुजी, कै. शंकर पंडित, कै. बाळागुरुजी इ. त्या काळच्या नामांकित गवयांनी देखील पंडितजींचे मनापासून कौतुक केले. या सर्व हकीगतीवरून एक गोष्ट सिद्ध झाली कीं, कै. बाळकृष्णबुवांनी आपल्या शुद्ध गायकीचे पावित्र्य राखलें होतें व तेंच पंडितजींतही उतरलें होतें. घराणेदार गायकी जतन करणें हें शिक्षक व विद्यार्थी या दोघांचे पवित्र कर्तव्य असतें व त्या कसोटीस वरील दोघे महाभाग पूर्णपणे उतरले होते, हाच पंडितजींच्या ग्वाल्हेरमधील यशाचा खरा अर्थ होय असें मला वाटतें.

निरनिराळ्या सरदार लोकांकडे व गांबांत इतरत्र अनेक ठिकाणीं गाणीं होत, त्यांचा वृत्तांत ग्वाल्हेरचे महाराजांचे कानावर गेला व त्यांनींही पंडितजींना निमंत्रण दिलें. त्यांचे गायनावर खूष होऊन महाराजांनी त्यांचा चांगला सन्मान तर केलाच पण त्यांच्या भरतपुर, मथुरा इ. पुढील मुक्कामांची चांगली व्यवस्थाही त्यांनी करून दिली !

पंडितजींच्या पुढील दौऱ्याची हकीगत सांगण्यापूर्वी त्या वेळीं ग्वाल्हेरमध्यें घडलेल्या दुसऱ्या एक घटनेचा ओझरता उल्लेख करणे भाग आहे. कै. रामकृष्णबुवा वझे त्या वेळी ग्वाल्हेरला राहत असत. त्या वेळीं ते चांगले गात असत, पण अधिक शिक्षणाच्या हेतूनें ते त्या वेळीं ग्वाल्हेरला रहात होते. मरहूम निसार हुसेन खांसाहेबांचे जवळ त्यांचे शिक्षण चालले होते. के. वझेबुवांना त्या वेळी आपल्या उदरनिर्वाहासाठी माधुकरी मागावी लागत असे. ही गोष्ट पंडितजींना कळतांच त्यांना बोलावून घेऊन पंडितजींनीं असें सांगितलें कीं, "माझा मुक्काम येथे असेपर्यंत तुम्ही माझेबरोबर जेवावयास येत जा. तुम्ही माधुकरी मागतां हैं मला बरें वाटत नाहीं." वरील हकीगत मी प्रत्यक्ष पंडितजींचे तोंडून ऐकली होती. कै. रामकृष्णबुवांनाही यासंबंधीं मी एकदां विचारले असतां ही हकीगत अक्षरशः खरी असल्याचे त्यांनींहि मान्य केलें होतें. वरील

-हकीगतीवरून पंडितजींच्या स्वभावाची कल्पना येऊ शकते, म्हणून मुद्‌दाम उल्लेख केला आहे. चांगल्या गुणी माणसाचा परामर्ष घेऊन त्याची योग्य ती व्यवस्था लावण्याची पंडितींना मनापासून हौस असे. मी असे अनेक प्रसंग अनुभवलेले आहेत. तशाच तऱ्हेचा हा प्रसंग ग्वाल्हेरच्या मुक्कामांत घडलेला असल्यानें येथें दिला आहे.

मथुरेतील वास्तव्य

मथुरेंत पंडितजींनी एकूण ७ महिने मुक्काम केला, पण केवळ गाण्याच्या मैफली करण्यांत एवढा अवधि त्यांनीं घालविला असें नव्हे, तर त्या काळांत त्यांनीं ब्रजभाषेचा अभ्यास केला व कांहीं जुन्या संगीतविषयक संस्कृत ग्रंथांचेही परिशीलन केले, हा त्यांचा व्यासंग त्यांना अत्यंत उपयुक्त ठरला. पुढे पुढे तर हिंदीवर त्यांनीं एवढे प्रभुत्व मिळविलें कीं हजारों श्रोत्यांचे समोर ते अस्खलितपणे व्याख्यानें देऊन संगीताची महती पटवू लागले. ग्रंथाच्या परिशीलनानें त्यांना जुन्या शास्त्राची कल्पना आली व त्या शास्त्राचा आपल्या प्रचलित संगीताशीं कसा मेळ घालावा यासंबंधीं त्यांचा विचार सुरू झाला.

मथुरंत त्या वेळीं पं. चंदन चौबे नांबाचे एक चांगले घृपदिये राहत असत. त्यांचा आवाज पहाडी होता व ध्रपद गायकीही मोठी रुबाबदार व घराणेदार होती. त्यांच्या व पंडितजींच्या मैफली मथुरेला बऱ्याच झाल्या. एकदां पं. चौबे पंडितजींना चिडवण्याचे हेतूनें “ख्यालिया ध्रुपद क्या गा सकता है?" असें म्हणाले, पंडितजींनीं लगेच त्यांना सुनावले की "ख्यालिया घृपद गा सकेगा, लोकन घृपदिया ख्याल नही गा सकता.” एवढें प्रत्युत्तर देऊन पंडितजी थांबले नाहींत, तर त्यांनी स्वतः धृपदाचा अभ्यास केला. कांहीं नवीन धृपदांची रचना केली. अशा रीतीनें आपली गायकी अधिक समृद्‌ध केली. जें जें नवें व चांगलें ऐकावयास सांपडेल त्याचा शक्य असल्यास आपल्या गायकींत समावेश करून घेण्याची त्यांची नेहमीं तयारी असे या त्यांच्या प्रवृत्तीचें प्रदर्शन अनेक प्रसंगी मला घडलेलें आहे. त्यांतील हा एक विशेष महत्वाचा प्रसंग होय. दुसऱ्याशीं —-

–सामना देण्यासाठीं लागणारी युयुत्सु वृत्ति व नव्याचा स्वीकार करण्यासाठी लागणारें मनाचें औदार्य व परिश्रमशीलता गवयांत फार कमी प्रमाणांत असल्याचे आढळतें. पण पंडितजींच्या अंगीं मात्र हे गुण अगदी प्रकर्षानें होते असें मला आढळलें आहे.

वक्तृत्वाची साधना

मथुरेतील या वास्तव्यानंतर पंडितजी भरतपूरला गेले. तेथे एका नव्या उपक्रमाचा प्रारंभ झाला. जाहीर सभांतून भाषण करण्याचा प्रारंभपंडितजींना येथे करावा लागला, पंडितजींचे गायनानें मुग्ध होऊन लोकांनी त्यांचा सन्मान सर्वत्र केला. भरतपूरच्या कौन्सिलकडूनहि त्यांना एक सुवर्णपदक समर्पण केलें जाऊन त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर सत्कार केला गेला. इतरत्रहि सन्मान करण्यानिमित्त सभा भरत, त्या वेळीं सभेंत बोलण्याची संधि पंडितजींना मिळत असे. श्री. जानी मयाशंकर नांवाचे एक नागर ब्राह्मण जातीचे स्कूल इन्स्पेक्टर त्या वेळीं भरतपूरला होते. त्यांनीं पंडितजींना याबाबत प्रेरणा दिली. प्रथमतः लिहून काढलेले भाषण वाचण्या-पासून सुरुवात झाली व हळूहळू जाहीर सभांमधून भाषण करण्याची संवय पंडितजींनीं आत्मसात् केली! श्री. जानीसाहेबांनी पंडितजींना भाषणे करण्यास प्रवृत्त केले व मुद्दाम कांहीं सभा घडवून आणून त्यांमध्यें पंडितजींना बोलावयासहि लावलें, त्यांच्या या प्रयत्नास हळूहळू चांगले यश मिळू लागलें व वक्तृत्वकला पंडितजींना साध्य होऊ लागली हे पाहून श्री. जानीसाहेबांनाहि फार समाधान वाटलें, पुढें वक्तृत्वाच्या जोरावर संगीताच्या प्रचाराच्या कार्यात पंडितजींना अपूर्व यश लाभले, पंडितजींना आपल्या अंगच्या वक्तृत्वकलेचा परिपोष भरतपूर येथे झाला याचे स्मरण असे व त्यांचेच बोलण्यांत आलेल्या उल्लेखावरून मी श्री. जानीसाहेब यांचें नांव वर उद्धृत केले आहे. पंडितजींना वक्तृत्वकलेचा उपयोग स्वतःच्या उत्तरायुष्यांत तर फारच झाला. तुलसीकृत रामायणावर प्रवचनें करतांना पंडितजींनी आत्मसात् केलेल्या वक्तृत्वाचा व संगीताचा श्रोत्यां वर फारच प्रभाव पडत असे. रसाळ संगीत व प्रभावी वाणी यांच्या

–बळावर पंडितजींनीं हजारों श्रोत्यांना अक्षरशः मंत्रमुग्ध केल्याचे मल् आठवते, कित्येक शहरी रामायणावरील प्रवचनाचे द्वारें संगीताचा प्रचारहि पंडितजींना करावा लागला, या सर्व गोष्टी करतांना भरतपूर येथे पाया घातला गेलेल्या या वक्तृत्त्वाचा पंडितजींना पुढील आयुष्यभर अत्यंत उपयोग झाला. आम्ही शिष्यमंडळींनींहि बक्तृत्वकला हस्तग करावी अशी त्यांची इच्छा असे व आम्हांस बोलके करण्यासाठीं वारंवार खटपट करीत असत. वक्तृत्वकलेचे संगीताच्या प्रचाराचे दृष्टीने किती महत्त्व आहे हे आम्हांस स्वतःच्या उदाहरणावरून त्यांनीं पटवून दिलें व जाहीर सभांतून बोलावयास लावून वक्तृत्वकलेचा अभ्यासा करवून घेतला. कोणत्याहि गोष्टीचे महत्त्व पटतांच ती आत्मसात् करावयास लागणारी निष्ठा व तिची प्रेरणा शिष्यमंडळींना देऊन ती दृढमूल करण्यासाठी लागणारा करारीपणा, निश्वयीपणा व श्रमाची तयारी पंडितजींचे ठिकाणी विलक्षण होती. या असामान्य गुणाचे जोरावरच संगीताचें प्रचारकार्य इतक्या प्रभावीपणें प्रतिकूल परिस्थितीशी झगडून करूं शकले असे मला वाटतें.

दिल्ली सर झाली !

भरतपूरच्या मुक्कामानंतर पंडितजी दिल्लीस गेले. तेथेंहि त्यांचे गाण्यावर श्रोतृवर्ग सदैव खूष असे. अनेक ठिकाणीं त्यांचे सत्कार झाले. दिल्लीस त्या काळीं वास्तव्य करून राहिलेले गोस्वामी पं. पन्नालालजींची त्यांची भेट झाली, त्यांचेबरोबर पंडितजींनी संगीतशास्त्रावर चर्चा केली कांहीं प्रसंगी त्यांना वादविवादहि करावे लागले. संगीतशास्त्राचा व्यासंग व प्रसंगावधान या गुणांचे बळावर त्यांना येथेंहि यश लाभू शकलें, पं. पन्नालालजी हे एक चांगल्यापैकी सतारवादनकार होते व त्यांनी सतारीबन एक मोठा ग्रंथहि लिहिलेला होता, आजकाल तो उपलब्ध नाहीं. अश विद्वान् गृहस्थांशी चर्चा करण्यानें पंडितजींचे ज्ञानभांडारांत भरच पडली असेल यांत कांहीं शंका नाहीं, मथुरेच्या मुक्कामांत पंडितजीनी संस्कृत ग्रंथांचे जे अध्ययन केले होतें त्याचाहि या दृष्टीनें फार उपयोग झाला.

पं. पन्नालाल यांचेखेरीज सुप्रसिद्ध सतारिये मरहूम बरकतुल्लाखां यांचाहि परिचय दिल्लीचे मुक्कामांत झाला. या परिचयाचे पुढें परस्परांच्या दृढ स्नेहांत रूपांतर झालें. अखेरपर्यंत दोघांचे किती जिव्हाळ्याचे संबंध होते हें प्रस्तुत लेखकानें प्रत्यक्ष पाहिलेले आहे. अशा गुणीजनांच्या स्नेह-भावाकडे लक्ष जातांच एकमेकांशी क्षुल्लक कारणांवरून भांडणाऱ्या कलावंतांची कींव करावीशी वाटते ! पंडितजींसारखे खरे कलावंत दुसऱ्याचे गुण जाणू शकतात व त्याचा योग्य तो आदरहि राखूं शकतात. पंडितजींच्या या स्वभावविशेषामुळे त्यांनीं अनेक गुणी लोकांना स्नेहरज्जूंनीं आपलेसे करून टाकलें होतें. या स्वभावविशेषाला स्वार्थत्यागाची अपूर्व जोड लाभल्यानें पंडितजींनीं या सर्व गुणी मंडळींचा संगीताचे उद्धारांत पुढें चांगलाच उपयोग केला. या सर्व गुणीजनांचाहि पंडितजींचे संघटनाकौशल्यावर पूर्ण विश्वास होता व त्यांनीहि पंडितजींचे कार्याचे महत्त्व लक्षांत घेऊन त्यांना शक्य असेल तेवढे सर्व साहाय्य दिलें. दिल्लीच्या मुक्कामांत वरील दोन लोकांखेरीज गोस्वामी श्री. लालजी, दोजानाचे नबाबसाहेब इ. नामवंत मंडळींनींहि पंडिजींचे गाणें ऐकून व त्यांचे विद्वत्तेवर खूष होऊन त्यांची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली. एखाद्या दिग्विजयी वीराप्रमाणें अनेक सभा जिंकीत हा महत्त्वाकांक्षी महाराष्ट्रीय तरुण दिल्लीपर्यंत तर मजल मारून आलाच, पण पुढें पंजाबांतहि दौरा करण्याची संधि योगायोगाने त्यांचेपुढें चालून आली. गिरनार पर्वतावरे लाभलेल्या संदेशाचें स्मरण पंडितजींना असल्यानें ही चालून आलेली संधि त्यांनी मोठ्या आनंदानें स्वीकारली.

पंजाबमधील दौरा

त्या वेळीं नुकत्याच समाधिस्थ झालेल्या श्री. हरवल्लभस्वामींच्या पुण्यतिथीसाठीं होणाऱ्या गाण्याच्या जलशांत भाग घेण्यासाठीं पंडितजींना पाचारण करण्यासाठीं त्या उत्सवाचे व्यवस्थापक कै. पं. तोलोरामजी स्वतः दिल्लीस आले व त्यांनीं पंडितजींची भेट घेऊन त्यांना त्याबद्दल विनंति केली. पंडितजींनी अर्थात् च तें निमंत्रण मोठ्या आनंदानें स्वीकारलें.

-कारण त्यांना पंजाबमध्यें जाण्याची तीव्र इच्छा होती व ही संधि चालल आलेली-मग नकाराचा प्रश्नच कुठें उद्‌भवणार ? शिवाय पंजाबमध्ये नांवलौकिक होण्याचे दृष्टीनें तर ही एक सुवर्णसंधीच होती. कारण हरवलभजींच्या पुण्यतिथीचा हा उत्सव फार प्रख्यात असून येथे यश मिळविणाऱ्याचे नांव सबंध पंजाबभर होत असे. हरवल्लभ हे संत असले तरी स्वतः गात असत, म्हणून त्यांच्या पुण्यतिथीचे उत्सवांत गाण्याचे मैफलीची जोड मिळाली होती. या निमित्तानें जालंदरजवळील अमृतसर, होशारपूर, लुधियाना तसेंच लाहोरपासूनची गायकमंडळी या निमित्तानें एकत्र जमू लागली, प्रथमतः धृपदियांचा विशेष भरणा असे, नंतर ख्याल-गायकही येथे जमू लागले. गवय्याबजवय्यांचे एकादें संमेलन किंबा मेळावा जमावा असे स्वरूप या उत्सवास प्राप्त झालें. या उत्सवास घार्मिक अधिष्ठान असल्यानें श्रोतृवर्गही मोठ्या संख्येनें उपस्थित राहत असे. सतत ३-४ दिवस हा हरवल्लभ मेळा चालतो. सकाळ, दुपार, रात्र अशा सर्व वेळीं गाण्याचे जलसे चालतात. संगीतरूपी ही गंगाच जणूं वर्षातून एकदां या उत्सवाचे निमित्तानें जालंदरला अवतरते म्हणा ना! सध्यांही हा उत्सव सुरू आहे. आतां तर हरवल्लभ संगीत महासभेत या उत्सवाचे रूपांतर झालें आहे व वर वर्णन केलेल्या विस्तृत प्रमाणावर हा सोहळा सुमारे ७५-८० वर्षे अखंडितपणे सुरू आहे. पंजाबांत हा एक संगीताचा महोत्सव म्हणून या जलशांचे मोठें अपूर्व स्थान आहे. अशा या जलशांत निमंत्रण मिळतांच पंडितजींनी मोठ्या आनंदानें होकार दिला तो कांहीं उगीच नव्हे ! त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला योग्य अशीच ही संधि होती व तिचा त्यांनी अगदी योग्य रीतीनें उपयोग करून घेतला हें पुढील हकीगतीवरून वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

कै. पं. तोलोरामजींच्या खास निमंत्रणानें पंडितजी जालंदरला गेले. तेथील जलशांत त्यांचे गायन होतांच श्रोतृवर्ग असा कांहीं मुग्ध होऊन गेला कीं इतर कोणाचाही रंग जमू शकला नाहीं, गोल व भरदार, परंतु तितकाच मधुर आवाज, रुबाबदार व्यक्तित्व, शुद्ध व सर्वसुलभ गायकी, तालासुराचा सच्चेपणा व रागविस्ताराची रंगतदार मांडणी या सर्व गुणांचा—--

–समन्वय पंडितजींचे अंगी झालेला असल्यानें नभांगणांत एकादी बीज चमकतांच पाहणाऱ्यांचे डोळे दिपून जावेत तशी श्रोत्यांची अवस्था झाली. आवाजांतील तेजस्विता व माधुर्य तर अगदीं असामान्य होतें. त्यामुळे श्रोतृवर्गाचे कान अगदीं भरून गेले. शुद्ध शब्दोच्चार व भावनानुकूल रसपरिपोष यांचा त्यांचे गायकींत समावेश असल्यानें श्रोत्यांच्या मनांवरही त्यांनीं विलक्षण मोहिनी टाकली, श्रोत्यांना अशा प्रकारें वेडे करून टाकल्यानें पडितजींचे खेरीज इतर कोणालाही त्यांचेप्रमाणें प्रभाव पाडतां आला नाहीं, जालंदरच्या या मेळाव्यांत अनेक ठिकाणची लालाजी (म्हणजे व्यापारी) मंडळी आलेली होती, त्यांनी त्यांना आपआपले गांवीं गाण्यासाठी निमत्रणें दिलीं. त्यानुसार पंडितजी पुढील वर्षभर (इ. स. १८९९ मध्ये) पंजाबमध्येंच हिंडले, अमृतसर, लाहोर, रावळपिंडी, माँटगुमरी, मुलतान इ. पंजाबमधील प्रमुख शहरी, तसेंच काश्मीर, जम्मू वगैरे ठिकाणपर्यत पंडितजींनी दौरा केला. वरील सर्व ठिकाणी त्यांना अपूर्व यश मिळत गेलें व अशा प्रकारें त्यांचा पंजाबमध्ये चांगलाच जम बसू लागला.

पंडितजींचे मनांतही पंजाबांत कायमचे वास्तव्य करून आपले कार्य सुरू करण्याची महत्त्वाकांक्षा होती. त्या दृष्टीनें एकाद्या ठिकाणी मुकाम करणे भाग होतें. विशेष परिचय झालेल्या अमृतसर येथील कै, लाला रामरतनलालजींचे कानीं पंडितजींनी आपला विचार घातला, अर्थातच लालाजींनी मोठ्या आनंदानें आपली संमति दिली, लालाजींनी त्यांची राहण्याची व्यवस्था फारच चांगल्या रीतीनें करून दिली. पंडितजींनीं तेथे ७-८ महिने मुक्काम केला व थोड्याफार प्रमाणांत शिक्षणाचेही कार्य सुरू केलें. पण एवढ्यांत पंजाबमधील एक श्रीमान गृहस्थ सर बाबा खेमसिंहजी बेदी अमृतसरला आले व आपल्या मुलांना शिकवण्यासाठीं पंडितजींना ओकारा (जि. माँटगूमरी) येथे घेऊन गेले. एवढ्या मोठ्या गृहस्थाचे प्रेमाचे निमंत्रण पंडितजींना नाकारतां आलें नाहीं. शिवाय संगीताचे शिक्षण देतांना ज्या अडचणी येतील त्या कशा निवारण करता येतील यासंबंधीं विचार करण्यास व नवीन साधनें शोधून काढण्यासाठी—

३०. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचें संक्षिप्त जीवन-चरित्र

,--जो एक प्रकारचा निवांतपणा लागतो तोही तेथे मिळण्याची शक्यता होती, म्हणून पंडितजी सर बाबा खेमसिंहजी बेदींच्या साग्रह निमंत्रणानुसार ओकारा येथे गेले.

एकाद्या धनाढ्य गृहस्थाचे आश्रयास राहिल्यावर येणारा आळशीपणा पंडितजींचे वृत्तति मुळीच नव्हता. त्यामुळे आतां आर्थिक विवंचना नाहीं तेव्हां विशेष धडपड करून काय करावयाचे असला बिचार पंडितजींचे महत्वाकांक्षी मनास कधीच शिवला नाहीं. उलट पैशाची काळजी नसल्यानें जे मनःस्वास्थ लाभले होते त्याचा उपयोग संगीताचे शिक्षणांतील नवनवीन प्रयोग करण्यासाठीं त्यांनी केला. मुलांना शिकवतांना विशेष अडचण पडत असे ती ही की, काल शिकवलेलें आज विद्यार्थ्यांचे लक्षांत राहत नसे. चिजा पाठ करून घेतां येतील, पण रागविस्ताराचे काय करणार ? त्याचेबाबत तर दुहेरी अडचण होती. प्रत्यक्ष गुरूलाही काल काय शिकवलें होतें तें तसेंच्या तसें आठवणे कठीण. शिवाय मुलांच्या आवाजाला काय झेपेल, तसेंच त्यांना संगीताकडे आकर्षित करण्यासाठीं काय केलें पाहिजे इ. अनेक विचारांची पंडितजींचे मनांत गर्दी झालेली होती. केवळ गुरूनें गायिलेले आपण अंधपणे अनुकरण करून गाणें हें विद्यार्थ्यांचे खरें शिक्षण नव्हे, याची जाणीव पंडितजींना झाली व हा दोष नाहींसा करण्याची खटपट त्यांनी सुरू केली. संगीताचें शिक्षण देण्यासाठीं स्वरलेखनाचे अत्यंत महत्त्व आहे अशी पंडितजींची खात्री झाली व त्या दिशेनें त्यांनी प्रयत्न सुरू केले.

स्वरलेखन

स्वरलेखनाचा प्रयत्न करतांना पंडितजींना प्रथमतः पाश्चात्य स्वरलेखनाचा आधार घ्यावा लागला. कारण तेवढीच एक पद्धति तत्पूर्वी अमलांत होती. परंतु त्यांनीं भारतीय संगीताच्या दृष्टीनें आवश्यक त्या सुधारणा त्यामध्यें घडवून आणल्या व एक सुसंगत अशी नवी पद्धति अमलांत आणली. गाण्यांत येणाऱ्या तीन सप्तकांतील स्वर वेगवेगळ्या ओळींत लिहिण्यापेक्षां दुसरें कोणतेंच साम्य त्यांच्या व पाश्चात्य स्वरलेखनामध्यें शिल्लक राहिले नव्हतें, संगीतांत स्वरांचें महत्त्व विशेष आहे–

–हे लक्षात घेऊन स्वरांना मात्रा देण्याचे अत्यंत शास्त्रीय तत्त्व त्यांनी स्वीकारलें, प्रत्येक स्वराचा लयीशीं व मात्रेशीं जो संबंध येतो तो दर्शविण्यासाठीं त्यांनी वेगवेगळ्या चिन्हांची योजना केली. ४ मात्रेपासून ते एका मात्रेच्या १६ व्या विभागापर्यंत मात्रांची चिन्हें तयार केली. गायकींतील बारकावे संगीताचे लेखन करतांना लिहिले गेले पाहिजेत या उद्देशानें त्यांनी एवढ्या सर्व चिन्हांचा अंतर्भाव आपल्या स्वरलेखन पद्धतींत केला, संगीताच्या शिक्षणाचे एक प्रभावी साधन व गायकीचे बिनचूक व हुबेहूब लेखन करतां येईल असे एक संगीताला चिरस्थायी रूप देणारें माध्यम या दोन्ही दृष्टींनी त्यांनीं आपल्या स्वरलेखनाची रचना केली. त्यांच्या या रचनेतील क्लिष्टपणा कमी करून त्यांची स्वरलेखन पद्धति त्यांच्या शिष्यमंडळींनी पुढें सुधारली हे खरें; पण त्यामुळे त्यांनी त्या काळांत ज्या पद्धतीची रचना केली तिचे महत्त्व कमी होत नाहीं. उलट पंडितजींच्या कल्पकतेचे हें एक उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून मानावयास हरकत नाहीं.

आपल्या स्वरलेखन पद्धतीची रचना करतांना मात्र पंडितजींना फारच कष्ट पडले, त्यासंबंधीची हकीगत मी प्रत्यक्ष त्यांचे तोंडून ऐकलेली असल्यानें मला त्यासंबंधी पूर्ण कल्पना आहे. पूर्वीचे गवई आपल्या गायकीचे व चिजेचे स्वर सांगुन शिकवीत नसत. गुरुजी गातात त्यानुसार गाणे एवढाच शिक्षणाचा अर्थ होता, रागाचे नांव देखील सांगण्याची पद्धति नव्हती आणि यदाकदाचित् नांव सांगितलेंच तरी रागांतील वर्ज्यावर्ज्य, कोमलतीव्र, वादीसंवादी, आरोहावरोह इ. रागासंबंधीची माहिती सांगितली जात नसे; मग चिजेचे स्वर कोणते हा प्रश्नच मुळीं त्या काळीं उद्भवत नव्हता. त्यामुळे पंडितजींना चिजांचे स्वरलेखन करतांना फारच परिश्रम घ्यावे लागले. प्रत्येक ओळ, प्रत्येक अक्षर वारंवार म्हणून तो कोणता स्वर होतो तें ठरवावयाचे, तो कोणत्या सप्तकांतील आहे हें पहावयाचे व तो शुद्ध कीं विकृत आहे हें पहावयाचे; असे एकेक स्वर नक्की करावयाचे. मग एक ओळ पूर्ण झाल्यावर प्रत्येक स्वराला किती मात्रा दिल्या गेल्या तें पहावयाचे. स्वतःचे समाधान न झाल्यास इतरांचा–

–विचार लक्षांत घेऊन त्यांत बदल करावयाचा. सर्वाची खात्री होऊन देखील त्यामध्ये कांहीं वैगुण्यें रहात तीं वेगळींच ! हें सर्व वर्णन वाचून वाचकांना वाटेल कीं, स्वरलेखन हें आज तर किती तरी सुलभ वाटतें ! मग तें पंडितजींना इतकें अवघड कां वाटावें? ते खरोखरीच इतके अप्रबुद्ध होते कीं काय ? अशी शंकाही निर्माण होण्याचा संभव आहे. पण याबाबतींत हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, ही शंका व्यर्थ होय. संगीतक्षेत्रांत नवयुग निर्माण करणाऱ्या या द्रष्टयाबद्दल अशी शंका घेणें हें अत्यंत घार्ष्ट्याचे ठरेल, पंडितजींना या बाबतींत इतके कष्ट पडले याचे कारण एवढेच कीं, स्वरलेखन ही गोष्ट त्यांना अगदीं नवीन होती, त्या वेळीं शिक्षणाची जी पद्धति होती व जें वातावरण सर्वत्र अस्तित्वांत होतें, त्या सर्वाचाच हा दोष होय, पंडितजींचा नव्हे. उलट ही परिस्थिति बदलून टाकण्यासाठीं परिश्रमपूर्वक प्रयत्न करणाऱ्या पंडितजींना आपण धन्यवादच दिले पाहिजेत ! !

'अवगुन न कीजिये' या यमनकल्याण रागांतील त्रितालांतील चीजेचें स्वरलेखन करण्यास पंडितजी व त्यांचे दोन साथीदार यांना सुमारें ३-३।। तास लागले होते असें पंडितजींनी मला सांगितल्याचे आठवतें. इतके कष्ट पडले तरीहि त्यांनी यासंबंधीं आपले प्रयत्न सतत चालू ठेवले व इळूहळू सराव होतांच चिजांचे स्वरलेखन करणें हें त्यांना सुलभ वाटूं लागलें.

वरील सर्व हकीगतीवरून पंडितजींच्या चिकाटीची व सततोद्योगाची वाचकांना सहज कल्पना येऊ शकेल,

स्वरलेखनपद्धतीचे शिक्षण त्यांनी पुढें आम्हां शिष्यमंडळीस दिले व आमची त्यांत प्रगति झालेली पाहून त्यांना किती समाधान झालें असेल याची कल्पना फार थोड्या व्यक्तींना येऊं शकेल. आम्ही शिष्यमंडळी भराभर स्वरलेखन लिहूं लागलेले पाहतांच त्यांचे हृदय आनंदानें भरून येत असे व कधीं कधीं ते म्हणत, "अरे, तुमचें नशीब थोर म्हणून तुम्हांला इतक्या डोळसपणें शिक्षण मिळाले व तुम्हीं आज स्वरलेखन—--

–इतक्या लवकर करूं शकतो. पण हे सगळे शोधून काढतांना मला अत्यंत कष्ट करावे लागले होते हें विसरू नका. तुम्हांला तसा त्रास पडूं नये अशीच माझी इच्छा आहे; पण मी दिलेला हा ठेवा मात्र जिवापाड मेहनत करून तुम्हीं जपला पाहिजे व त्याचा प्रसारही केला पाहिजे, ही तुमची जबाबदारी विसरू नका." त्यांच्या या उद्गारांतील मर्म सूज्ञ वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल अशी खात्री वाटते.

पंडितजींच्या पंजाबमधील दौऱ्याची हकीगत सांगतां सांगतां थोडें विषयांतर झालें हें खरें, पण स्वरलेखन हा एक त्यांच्या कार्याचा विशेष असल्यानें त्यासंबंधी एवढा उहापोह येथे केला आहे. पंडितजींचे जीवन-चरित्र हें त्यांच्या कार्याचे यथार्थ दर्शन घडवून देण्यासाठी मी लिहीत असल्यानें हैं विषयांतरासारखे वाटणारें लेखन अगदींच अस्थानी आहे असे मला वाटत नाहीं. असो. आतां पंडितजींच्या चरित्रांतील जो ओघ थोडासा खंडित झाल्यासारखा वाटतो तिकडे पुन्हां वळूंया.

गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना

ओकारा येथे अशा प्रकारें स्वरलेखनाचे प्रयोग करून अनेक चिजांचे स्वरलेखन तयार झालें. आतां या चिजा स्वरलेखनासहित छापून प्रसिद्ध कराव्या असें पंडितजींनी ठरविलें. पुस्तकछपाईचे कामाचे दृष्टीनें मग त्यांनी आपला मुक्काम तेथून हालवून लाहोर हे ठिकाण कायम वास्तव्यासाठी निवडले. लाहोरला आल्यावर पुस्तकें छापण्याचे काम तर सुरू शालेच; पण त्यापेक्षांहि अधिक महत्त्वाच्या कामासंबंधींच्या योजना पंडितजींनी आंखल्या. सर्वांत महत्त्वाची म्हणजे संगीताचे शिक्षण देणाऱ्या संस्थेची संस्थापना करण्याबद्दलची योजना होय. पंडितजींबद्दल सहानुभूति असणारे अनेक हिताचिंतक त्या वेळीं लाहोरमध्ये होते, त्या सर्वांचेबरोबर पंडितजींनीं चर्चा केली व आपल्या योजनेची त्यांना कल्पना दिली. त्या सर्वांची संमति मिळतांच संस्था स्थापन करण्याचा पंडितजींनी निश्चय केला, संस्थेचे नांव काय असावें याबद्दल त्यानंतर विचारविनिमय सुरु झाला. अनेकांनी अनेक नावें सुचविलीं; पण पंडितजींचे एक चहाते व त्या –

—वेळचे सनातन धर्मसभेतील प्रमुख कार्यकर्ते कै. पं. दीनदयालू शर्मा यांनीं सुचविलेलें 'गांधर्व महाविद्यालय' हें सर्वांना मान्य झालें, दि. ५ मे, १९०१ या दिवशीं संस्थेचा शुभारंभ त्या वेळचे लाहोर हायकोर्टचे चीफ जस्टिस कै. सर पी. सी. चॅटरजी यांचे हस्ते झाला. या दिवसाचे महत्त्व संगीताच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहिलें जाईल अशी मला खात्री वाटते ! या घटनेचें पंडितजींच्या जीवनचरित्रांत तर विशेष महत्त्वाचें स्थान आहेच ! ! (विद्यालयाच्या संस्थापनेची हकीगत मीं रिटायर्ड कै, कर्नल डॉ. घारपुरे यांचेकडून ऐकली. त्या वेळीं माझें मनही अगदीं आनंदानें भरून गेलें होतें. कै. डॉ. घारपुरे यांच्या खोलींतच विद्यालय प्रथमतः सुरू झाले होते, त्यामुळे त्यांनाही त्या संस्थेबद्दल आत्मीयता वाटणें अगदीं साहजिक होतें.)

गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना हा एक संगीताच्या इतिहासांतील महत्त्वाचा टप्पा होय. (It is an important milestone in the history of Indian Music.) अशा त-हेचे विचार पंडितजींच्या कार्याचे विवरण करतांना अनेकांनी काढल्याचे मला माहीत आहे. माझ्या मतेंही हे उद्गार पूर्णपणें यथार्थ आहेत. अशा त-हेची ही शिक्षण-संस्था सुरू करण्याची कल्पना अगदीं नवीन व त्या काळांत गवयांना न रुचणारी अशी होती. पण या कार्याबद्दलची पंडितजींची निष्ठा अविचल होती व पुढील काळांत अशा संघटनेशिवाय संगीताचा प्रचार होणे शक्य नाहीं याची पंडितजींना त्या काळींच कल्पना होती, आज त्यांच्या त्या दूरदृष्टीनें घेतलेल्या निर्णयाचे महत्त्व आपल्या लक्षात येते. केवळ राजाश्रयावर जगण्याचे दिवस संपत आले असून संगीताच्या उद्धारासाठीं संगीतकलेला आतां लोकाभिमुख झालेच पाहिजे हा विचार पंडितजींचे मनांत आला व त्यानुसार त्यांनी सतत प्रयत्न केला ही एकच गोष्ट त्यांच्या द्रष्टेपणाची द्योतक आहे.

गाण्याचे शिक्षण दिल्यानें गायनविद्येचे नुकसान होतें असा जो एक चमत्कारिक समज त्या काळी रूढ होता तो पंडितजीनी आपल्या कार्यानेच नष्ट करून टाकला. उलट आपल्याजवळील विद्या लोकांत—---

-प्रसृत व करण्यानेंच आपल्यामधील अमोल अशा अनेक गोष्टींचा नाश झाला आहे व संगीताचा प्रचार केल्याखेरीज संगीताविषयी जी एक प्रकारची उदासीनतेची व तिटकाऱ्याची भावना समाजांत फैलावलेली आहे ती नष्ट होणार नाही अशी त्यांची खात्री होती. हे आपलें मत स्वतःच्या कृतीने पटवून देण्यासाठी व निर्व्यसनी आणि चारित्र्यसंपन्न शिष्यशाखा निर्माण करून संगीताला सामाजिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांनी विद्यालयाची स्थापना केली. त्या संस्थेचे व संस्थेमधून तयार झालेल्या विद्यार्थीवर्गाचे कार्य पाहतो त्यांचा हा हेतु बहुतांशीं सफल झालेला आहे हे सर्वांनाच मान्य करावें लागेल,

एका लेखकाने पंडितजींच्या कार्याचे मूल्यमापन करतांना त्यांचे गुरु कै. बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर यांच्या कांहीं उद्गारांचा उल्लेख करून पंडितजीची थोडी निंदा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या लेखकाने 'विष्णुबुवांनी विद्या बुडवली' असे स्वतःचे मत म्हणून मांडलें असतें तर त्यासंबंधी चर्चा करून त्यांचे मनांतील फोलपणा सिद्ध करता आला असता. सूर्यप्रकाशाचे तेज कोणी झांकतो म्हटले तरी ते नष्ट थोडेंच होणार आहे ? पण त्या लेखकाने बरील दोन्ही थोर व्यक्ति दिवंगत झाल्यावर ती हकीगत प्रसिद्ध केल्यानें एकाकडून दुसऱ्याला बदनाम करण्याचा व आपण मात्र अगदी नामानिराळे राहण्याचा जो अश्लाघ्य प्रयत्न केला आहे तो अत्यंत निंद्य होय, हे लेखकही आज हयात नाहींत हें खरें; पण त्यांच्या त्या लेखनाबद्दल वाटलेली चीड व्यक्त करण्याखेरीज राहवेना म्हणूनच येथे एवढे लिहिले आहे. पंडितजींच्या कार्याचा गौरव न पाहवल्यामुळे त्यांचा द्वेष करणारी कांहीं मंडळी तयार झाली असतील तर कांहीं विशेष नवल नाही, तसल्याच प्रवृत्तीचे वरील लेखन हा एक नमुना आहे. पंडितजींचे कार्य व त्याचे महत्त्व संगीतांतील सर्व घराण्यांचे प्रतिनिधित्व करूं शकतील अशा सर्व थोर गायकांनी यापूर्वीच मान्य केलें आहे. एवढेच नव्हे तर वरील लेखन करणाऱ्या व्यक्तीलाही त्यांच्या कार्याचे गुणगान एका सभेत करावें लागल्याचे मला माहित आहे. उदात्त हेतु मनाशी बाळगून अत्यंत परिश्रमपूर्वक स्वार्थत्यागाच्या बिकट साधनाने —

३६ पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचे
संक्षिप्त जीवन-चरित्र

– पंडितजींसारख्या द्रष्टया पुरुषानें केलेलें कार्य समाजानें मान्य केले तर त्यांत नवल तें काय ? खरोखरीच संगीताच्या सर्व उपासकांनी त्यांचे ऋण मानलें पाहिजे एवढें महत्त्वपूर्ण कार्य पंडितजींनी केले आहे. त्या सर्व कार्याचे अधिष्ठान असलेली अशी 'गांधर्व महाविद्यालय' ही संस्था होय. तिच्या स्थापनेसंबंधींची हकीगत लिहितांना पंडितजींच्या कार्या-विषयींचा उल्लेख येणे अगदी अपरिहार्यच आहे.

केवळ एक चरितार्थाचे साधन म्हणून त्यांनी विद्यालयाची स्थापना केली नव्हती. उलट विद्यालयाचा वाढता व्याप सांभाळण्यासाठीं आर्थिक झीजच पंडितजींना सोसावी लागली आहे. संगीत शिक्षण ही विशिष्ट लोकांची मिरासदारी नसून संगीताचे शिक्षण हें सर्वांसाठीं खुलें आहे, हेंच त्यांनी विद्यालयाची स्थापना करून दाखविलें आहे. थोडक्या पैशांत पद्धतशीरपणे संगीताचे शिक्षणाची सोय अशा विद्यालयांमुळे सर्वसामान्य लोकांस उपलब्ध झाली आहे हे सर्वांनाच मान्य करावें लागेल, विशिष्ठ ध्येयानें प्रेरित झालेली शिष्यशाखा निर्माण करण्याचें एक केंद्र म्हणून 'गांधर्व महाविद्यालय' या संस्थेचा उपयोग पंडितजींनी केला, तसेंच सर्वसामान्य लोकांत संगीताबद्दल अभिरुची निर्माण करण्याचे ध्येयही संस्थेसमोर होतेंच. अनेक वर्षे विद्यालयानें कार्य करूनदेखील एकही 'तानसेन' अद्यापि निर्माण झाला नाहीं, अशा अर्थाची टीका झाली असतां " माझ्या विद्यालयामधून तानसेन निर्माण झाला नसेल, पण हजारों कानसेन मात्र जरूर निर्माण झाले आहेत." असे मोठें समयसूचक व खोंचक उत्तर पंडितजींनी दिले होतें. वरील हकीगतीवरून स्वतःच्या कार्याविषयीं त्यांची कल्पना किती स्पष्ट होती हें उघड दिसतें. पंडितजींच्या संगीताच्या प्रसाराचे कार्यामुळे "आमचे गाणें काय आहे ते समजू शकतील असे श्रोते तरी आम्हांला पहावयास मिळतात " अशा त-हेचे उद्गार कै.गा. भास्करबुबांचेसारख्या अनेक नामवंत गायकांनी काढल्याचे मी प्रत्यक्ष ऐकलेलें आहे. गुणग्रही रसिकांचेशवाय गाणाऱ्याचे समाधान कधींच होऊ शकत नाहीं हे एक निर्विवाद सत्य आहे. गाण्याविषयी समाजांत अभिरुची निर्माण करण्याचे हें महान् सांस्कृतिक कार्य पंडितजींनी 'गांधर्व महाविद्यालय' या संस्थेमार्फत करून दाखविले आहे.

सुरवातीच्या आर्थिक अडचणी व त्यांचें निवारण

नवा संसार थाटतांच ज्याप्रमाणे प्रथमतः आर्थिक अडचणींशी सामना द्यावा लागतो त्याप्रमाणेंच नवीन संस्था स्थापन करतांच आर्थिक विवंचना निर्माण होतात. या गोष्टीचा थोड्याच दिवसांत पंडितजींना अनुभव घ्यावा लागला, विद्यालय सुरू करून ७-८ दिवस झाले पण एकही विद्यार्थी संस्थेत दाखल झाला नाहीं. हे पाहून पंडितजी व त्यांचे साथीदार यांचा धीर खचला असेल हे नक्की; पण अशा संकटांनी डगमगून जाण्याजोगे कच्च्या दिलाचे पंडितजी मुळीच नव्हते. आतां एकाच ठिकाणीं राहणेही भाग होतें. थोडे दिवस जातांच कांहीं विद्यार्थी दाखल झाले. महिन्याचे अखेरीस सुमारे १५-२० विद्यार्थी शिकण्यासाठीं येऊ लागले. कार्य तर एकदांचे सुरू झालें; पण आपला स्वतःचा, घरचा ब बरोबरच्या सर्व मंडळींचा खर्च चालवण्यास पुरेसे पैसे मात्र मिळत नव्हते व त्याची तर योजना केलीच पाहिजे. तेव्हां आतां काय करावें? असा प्रश्न पंडितजींना पडला. पण त्या वेळींहि ही आर्थिक अडचण दूर करण्याचा मार्ग स्वतःच्या कल्पकतेमुळे व कार्यावरील अविचल निष्ठेमुळे पंडितजींना सांपडू शकला. गायनाचे जलसे करून विद्यालयाचे कार्यासाठीं पैसे जमवावेत अशी ती योजना होती व ती बऱ्याच अंशी सफलही झाली. एकदोन जलसे लाहोरलाच झाले व लोकांना विनंती करतांच सुमारे २ हजार रुपये जमा झाले. काश्मीरच्या महाराजांनीहि एकदां पंडितजींचे गाणें ऐकतांच दरमहा दीडशे रुपयांची देणगी विद्यालयासाठी दिली. ही देणगी इ. स. १९०७ पर्यंत मिळत असे. शिवाय अधूनमधून पंडितजींना जम्मू, श्रीनगर इ. ठिकाणी बोलावून घेऊन त्यांचा सत्कार योग्य ती बिदागी देऊन काश्मीरचे महाराज वारंवार करीत असत. कपूरथळ्याचे महाराजही विद्यालय पहाण्यासाठीं लाहोरला आले असतां त्यांनींहि ४०० रु.ची देणगी संस्थेला दिली. अशा त-हेनें आर्थिक विवंचना कमी झाली. हळू हळू विद्यार्थीहि वाढू लागले. पण एक तर लोकांत गाण्याबद्दल व त्यांतल्या त्यांत शास्त्रीय गाण्याबद्दल अभिरुची जात्याच कमी व गाणे शिकणाऱ्या मंडळींबद्दल समाजाची तुच्छता ! अशा प्रतिकूल परिस्थितीमुळे—-

–विद्यार्थ्यांची संख्या ६०-७० पर्यंत पोचण्यासाठीच २-३ वर्षाचा कालावधि लागला, पण पंडितजी त्यामुळे निराश झाले नाहींत. उलट समाजाचा दृष्टिकोन बदलावा व समाजांत संगीताबद्दलची अभिरुची निर्माण व्हावी म्हणून त्यांनी इ. स. १९०५ मध्ये 'संगीतामृत प्रवाह' नांवाचे एक संगीतविषयक मासिक प्रकाशित करण्याचा आरंभ केला. या मासिकाच्या व संगीतविषयक पुस्तकांच्या छपाईसाठीं त्यांनी एक छोटासा प्रेसही खरेदी केला. पंडितजींच्या कल्पकतेची व धाडसाची कल्पना यावरून वाचकांना सहज येऊं शकेल.

विद्यालयाची इमारत

लाहोरचे अगदी एका टोंकास टक्साली गेटजवळ एक जागा रिकामी होती, जवळच स्मशान व आजूबाजूला जंगल अशा विचित्र ठिकाणीं ती जागा होती. तेथे एका साधूंचा मठ होता, ते साधू पंडितजींचे चहाते होते व त्यांनीं ती जागा व स्वतःचा मठ पंडितजींना देऊन टाकण्याचे ठरविलें, त्या साधूंचे जे भक्त होते त्यांनी सर्व कायदेशीर व्यवहार पूर्ण करून ती जागा पंडितजींचे त्या वेळचे एक सहकारी व लेखकाचे चुलते कै. श्री. गुरुदेवजी पटवर्धन यांचे नांवें करून दिली. त्यांत महत्वाची अट अशी होती कीं, ह्या जागेचा उपयोग संगीताचे विद्यालय चालविण्यासाठींच झाला पाहिजे, विद्यालय न चालविलें तर जागा परत द्यावी लागेल, अशा या अटीमुळे तेथे विद्यालयाची स्वतःची इमारत उभी राहिली. पुढे इ. स. १९१३ मध्यें कै. गुरुदेवजींनीं आपला व विद्यालयाचा संबंध सोडतांना आपले नांवावरील कागदपत्र पंडितजींचे नांवावर करून दिले; पण ही सर्व इस्टेट खाजगी नसल्यानें पुढील संकटाचे काळांतही टिकून राहिली. विद्यालयाची ही इमारत पाहून आम्हां सर्व शिष्यमंडळींना किती आनंद वाटत असे याचें वर्णन करणे अशक्य आहे. वाडवडलार्जित घर पाहून देखील जेबढें समाधान होणार नाहीं तेवढें समाधान आपल्या विद्यालयाची ती छोटीशी इमारत पाहून लाभत असे. पण दैवाला तेही पाहवलें नाहीं व पाकिस्तानच्या निर्मितीनंतर त्याही समाधानास आम्हांस मुकाबें लागलें आहे.

उपदेशक वर्ग

केवळ हौशी विद्यार्थ्यांना शिकवून संगीताच्या प्रचाराचें काम पुरें होणार नाहीं हें लक्षांत घेऊन संगीतासाठीं स्वतःचे जीवन वाहतील अशीं कांहीं माणसें शिकवून तयार करावी असें पंडितजीनीं मनाशी ठरविले, त्यासाठीं त्यांनी कांहीं विद्यार्थ्यांना केवळ फी न घेतां शिकवणें एवढेच नव्हे तर ९ वर्षेपर्यंत त्यांचा सर्व खर्च करून विद्यादान करण्याचें ठरविलें, व या विद्यार्थ्यांच्या वर्गाला ते 'उपदेशक वर्ग' म्हणून म्हणत असत. या विद्यार्थ्यांच्या मार्फत स्वतःच्या जीवनध्येयाची पूर्तता त्यांना करावयाची होती. ही शिष्यमंडळी चांगली गाणारी तर व्हावीत. पण त्याचबरोबर अत्यंत शीलवान व व्यवस्थितपणे वागणारी व्हावीत अशी त्यांची खटपट असे, धार्मिक कार्य करणारी मिशनरी मंडळी ज्या निष्ठेनें व हिरिरीनें धर्मप्रचाराचे कार्य करतात तशाचं निष्ठेनें संगीताच्या प्रचाराचे कार्य या शिष्यवर्गानें केलें पाहिजे अशी त्यांची मनीषा होती. शिवाय संगीताचे शिक्षणांत गुरुसहवासाचे फार महत्त्व आहे ही गोष्टही पंडितजींचे लक्षांत आली होती व म्हणूनच त्यांनी निवडक मुले निवडून त्यांचेवर चांगल्या प्रकारच्या गायकीचे व शुद्ध चारित्र्याचे संस्कार करण्यासाठीं वर उल्लेख केलेल्या उपदेशक वर्गाची योजना केली, पंडितजींच्या या शिष्यवर्गानें पुढे जे कार्य केलें व आजही करीत आहे तें लक्षांत घेतां पंडितजींचा हेतु सफल झाला हे लक्षांत येईल. पंडितजींची बरील योजनेमधील आकांक्षा पाहून खरोखरीच त्यांच्या स्वार्थत्यागी व ध्येयनिष्ठ मनोवृत्तीचे यथार्थ दर्शन घडतें. केवळ स्वतःच्या पोटापुरतें मिळवावयाचे म्हटलें असतें तर उत्तरायुष्यांत आर्थिक दृष्टया पंडितजींची जी परिस्थिति झाली ती त्यांना कधींच अनुभवावी लागली नसती. अनेक संस्थानिकांनीं मोठमोठ्या पगाराच्या जागाही पंडितजींना देऊ केल्या होत्या. पण त्या सर्व प्रलोभनांचा मोह पंडितजींना कधींच झाला नाहीं व म्हणूनच त्यांचे हातून एवढें श्रेष्ठ स्वरूपाचें कार्य होऊं शकले. पण या सर्व कार्याचे अधिष्ठान असलेली त्यांची संगीताबद्दलची —-

---

–तळमळ, निःस्वार्थी मनोवृत्ती व ध्येयप्राप्तीसाठी कराव्या लागणाऱ्या परिश्रमांची तयारी या सर्वांचा आदर्श सर्व संगीताच्या साधकांनी आपल्यासमोर ठेवावयास हवा असे मला वाटतें.

उपदेशक वर्गाची योजना कार्याचे दृष्टीने जितकी चांगली तितकीच आर्थिकदृष्टया अत्यंत कठीण होती. नुकतेच सुरू केलेले विद्यालय सुरळीत चालू झालें होते हें खरें, पण आर्थिक विवंचना पूर्णपणे दूर झाली होती असे नव्हे. पण नवीन मार्ग शोधून कार्य वाढविण्याची पंडितजींची महत्त्वाकांक्षा फार जबरदस्त असल्यानें हें फारच खर्चाचे असें काम त्यांनी सुरु केलें. प्रथमतः या उपदेशक वर्गात कांहीं पंजाबी विद्यार्थी दाखल झाले, नंतर मिरज, कोल्हापूर, सांगली, कुरुंदवाड, गणेशवाडी इ. पंडितजींच्या जन्मस्थानच्या आसपासची मुलेंही पंडितजींनी या वर्गात दाखल करून घेतलीं, जसजसा या उपदेशक वर्गाचा व्याप बाई लागला तसतसा खर्चाचा बोजा वाढूं लागला व या आर्थिक अडचणींतून मार्ग काढण्यासाठीं आतां नुसते लाहोरमध्यें राहून व तेथे वर्गणी वगैरे जमवून भागणार नाहीं हें पंडितजींच्या लक्षांत आलें. मुंबईमध्ये आपल्या विद्यालयाची शाखा काढून कार्याच्ग विस्तार वाढवाचा अशी योजना पंडितजींनीं ठरविली व त्या दृष्टीनें कांही प्रारंभिक कार्य करण्यासाठी कांहीं शिष्यमंडळींना घेऊन पंडितजींनी मुंबईस प्रयाण केलें.

मुंबईस प्रयाण करण्यापूर्वी उपदेशक वर्गाची आणखी वाढ झाली व त्यामध्यें जयपूर, किसनगढ, काश्मीर, मिरज इ. संस्थानांतील शिष्यवृत्ती घेऊन आलेले कांहीं विद्यार्थीहि दाखल झाले. या सर्व शिस्तीत वाढलेल्या व आपलें नेतृत्व मानणाऱ्या शिष्यलोकांचे द्वारें आपल्या संस्थेच्या शाखा काढून मूळ कार्याची व्याप्ति वाढवावी हा पंडितजींचा विचार असला पाहिजे.

मुंबईस गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना

१९०८ साली सप्टेंबरमध्ये पंडितजी कांहीं निवडक विद्यार्थ्यांना घेऊन मुंबईस आले, त्या काळांत मुंबईमच्चे गाण्याचा प्रचार विशेष—-

—नव्हता, शिवाय तेथें सर्व जातीची माणसे राहत असल्यानें सर्वांना कशा रीतीने आकर्षित करावें हा एक प्रश्नही पंडितजींचे समोर होता. विद्यालय सुरु करण्यापूर्वी आपल्या कार्याचा लोकांना परिचय व्हावा व संस्थेची शाखा स्थापन होण्यास अनुकूल वातावरण निर्माण व्हावें यासाठी त्यांनी कांहीं जलसे मुंबईमध्ये केले. यापूर्वी गायनाचे कार्यक्रम कांही श्रीमंत लोकांच्या घरी होत असत, ते सर्वांना खुले नसत, पण पंडितजींनी तिकिटें लावून जलसे करण्याची ही नवी पद्धति सुरू केली, ती अर्थातच खूप यशस्वी झाली व पंडितजींच्या कार्याविषयी लोकांत सहानुभूति निर्माण झाली. ७-८ जलसे केल्यानंतर लोकांना पंडितजींनी आपल्या कार्याचा हेतु समजावून देऊन त्यांचा विश्वास संपादन केला, नंतर दसऱ्याच्या सुमुहुर्तावर जगद्गुरु शंकराचार्य यांच्या हस्ते गांधर्व महाविद्यालयाच्या शाखेचे उद् घाटन झाले,

दोन इत्तींजवळ गिरगांव बैंक रोड (हल्लींचा विठ्ठलभाई पटेल रोड) येथे दीक्षितांच्या भव्य इमारतीत विद्यालय सुरू झाले, थोड्याच अवधींत विद्यालयाची एवढी प्रगति झाली की ती भव्य इमारतहि विद्यालयाच्या वर्गांना अपुरी पडूं लागली, कामाचे स्वरूप अत्यंत पद्धतशीर व शिक्षण देण्याची अत्यंत सुलभ व सूत्रबद्ध पद्धति यांमुळे थोड्याच दिवसांत विद्यालयाचा खूपच बोलबाला झाला. पारशी, गुजराथी, बोहरी, मुसलमान, महाराष्ट्रीय इ. सर्व जातींचे व सर्व प्रांतीय लोक विद्यालयांत शिक्षणासाठीं येऊ लागले. १०-१२ गाण्याचे वर्ग, ४-५ वादनाचे वर्ग व ४-५ स्पेशल वर्ग असे एकूण सुमारे २० वर्ग एका वेळीं सुरू असत. सकाळी ७ ते १० व संध्याकाळी ६ ते १० पुरुषांचेसाठी व दुपारी ३ ते ६ कुलीन स्त्रियांसाठीं अशा विद्यालयाच्या वर्गाच्या वेळा होत्या. स्त्रियांचे वर्गाची वेळ थोड्याच दिवसांत अपुरी वाटूं लागली. सुमारें २५० स्त्रिया विद्यालयांत शिक्षण घेण्यासाठी येऊं लागल्या.

पारशी समाजांत त्या काळीं इंग्रजी संगीताचा अभ्यास फार मोठ्या प्रमाणावर होत असे. भारतीय संगीताकडे त्यांचे दुर्लक्ष होते, याचे कारण एक तर त्यांची पाश्चात्य पद्धतीची राहणी हें होतें व दुसरें असें —-

कीं, विद्यालयाची स्थापना होण्यापूर्वी भारतीय संगीताच्या शिक्षणाची पद्धतशीर व्यवस्था नव्हती, पण पंडितजींनीं पारशी समाजांतहि आपल्या प्रचाराचे लोण पोंचविलें व त्या समाजांतील अनेक स्त्रीपुरुष विद्यालयांत दाखल झाले.

हळूहळू विद्यालयाचा व्याप वाढत गेला व २-३ वर्षाचे अवधींत विद्यार्थ्यांची संख्या ५०० पर्यंत जाऊन पोंचली. येथील कार्याचे व्यापक स्वरूप लक्षांत घेऊन मुंबईचे विद्यालय हेंच संस्थेचे मुख्य केंद्र बनले व लाहोरच्या संस्थेस शाखेचे स्वरूप आलें. थोड्याच दिवसांत विद्यालयाच्या शाखा पुणे व नागपूर येथे सुरू करण्यांत आल्या. मुंबईत सुद्धां काळबादेवी रोडवर आणखी एक शाखा उघडण्यांत आली.

गांधर्व महाविद्यालयाचा वाढता व्याप

मुंबई येथे चाललेलें गांधर्व महाविद्यालयाचे कार्य इतक्या यशस्वी रीतीनें चालू होतें कीं, थोड्याच दिवसांत मुंबईचे कार्यक्षेत्र वाढत्या व्यापास अपुरे वाटून गांधर्व महाविद्यालयाच्या दोन शाखा नागपूर व पुणे येथे १९१३ सालीं काढण्यांत आल्या. मुंबईच्या गांधर्व महाविद्यालयाचे आणखी वैशिष्ट्य असे की, सर्व जमातींतील लहानथोर व स्त्री-पुरुष मोठ्या आवडीनें विद्यालयांत शास्त्रीय संगीताचा अभ्यास करूं लागले, याचाच अर्थ शास्त्रीय संगीत हें केवळ मूठभर लोकांच्यासाठी राहिले नसून बहुजन समाजाला शास्त्रीय संगीताची अभिरुची खऱ्या अर्थानें निर्माण झाली, ज्या काळांत ही अभिरुची उत्पन्न झाली त्या काळाचा विचार करतां ही गोष्ट कौतुकास्पद आहे हे कोणीहि मान्य करील, ज्या पारशी जमातीवर इंग्रजी संगीताचा फार मोठा पगडा बसला होता, त्या जमातींतील स्त्रियांचा सुद्धां भारतीय स्वर्गीय संगीत शिकण्याकडे कल वाढू लागला, नेमकी हीच गोष्ट मुसलमान, गुजराथी, मारवाडी स्त्रियांचे बाबतींत दिसून येऊं लागली.

दर वर्षी विद्यालयांतील विद्यार्थ्यांची संख्या अतिशय मोठ्या प्रमाणावर वादूं लागल्यानें साहजिकच नवीन शिक्षकवर्ग निर्माण करण्याची गरंज—

–भासू लागली. ही गोष्ट पंडितजींनी लक्षांत घेऊन नवीन संगीत शिक्षक तयार करून गायन शिकविणे हीसुद्धा प्रत्यक्ष गाण्याइतकी मेहेनतीची कला आहे हे सिद्ध केलें. थोडक्यांत म्हणजे मोठमोठ्या शैक्षणिक संस्थांत जे जे कार्यक्रम शैक्षणिक दृष्ट्या उपयुक्त असतात ते ते कार्यक्रम गांधर्व महाविद्यालयांत सुरू करण्यांत आले, उदाहरणार्थ, विद्यालयाचा वार्षिकोत्सव व विद्यार्थ्यांचे वार्षिक स्नेहसंमेलन; या गोष्टीमुळे विद्यालयाचा बाहेरील जगाशीं अतिशय निकटचा संबंध येऊन संगीत शिक्षण ही गोष्ट जीवनास अत्यंत उपयुक्त व आवश्यक आहे ही गोष्ट समाजास पटू लागली.

याही पुढील प्रगतीचा टप्पा म्हणजे लग्न-मुंजीसारख्या मंगल प्रसंगी होणाऱ्या नायकिणींच्या गाण्याची जागा पंडितजींसारख्या गायनाचार्यानी घेतली. अशानें गायकास समाजांत उच्च दर्जा प्राप्त झाला व नवीन-नवीन गायक उदयास येण्यास मदत झाली. अशा रीतीनें पंडितजींच्या कार्याला विशाल स्वरूप येऊन संगीताच्या कोणत्याहि बाबतींत पंडितजींचा सल्ला घेण्याची समाजास गरज भासू लागली. अशा रीतीनें गांधर्व महाविद्यालय ही संस्था केवळ संगीत शिकविण्याचें केंद्र न रहाता त्यास ॲकॅडमी ऑफ इंडियन म्यूझिक हें विशाल स्वरूप प्राप्त झाले.

संगीत परीक्षांची अभिनव कल्पना

वरीलप्रमाणें गांधर्व महाविद्यालयास जें विशाल स्वरूप प्राप्त झालें तेवढयावरच पंडितजी संतुष्ट राहिले नाहींत तर त्यांच्या विचारांची घांव आणखी पुढे गेली होती. त्याचें थोडक्यांत उदाहरण द्यावयाचे झालें तर पंडितजींनी काढलेली संगीत परीक्षांची अभिनव कल्पना. यामध्यें सुद्धां पंडितजींना विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे जे अनुभव आले होते त्या अनुभवांच्या जोरावरच पहिल्या चार वर्षांत संगीत प्रवेशिका व पुढील पांच वर्षांत संगीत प्रवीण अशा दोन परीक्षा त्यांनी निर्माण केल्या. कोणत्याहि विद्यार्थ्यास तो गाणें शिकण्यास योग्य होण्यासाठीं-प्रथम गाण्याचे प्राथमिक अभ्यासासाठीं-कमींत कमी चार वर्षांचा अवधि लागतो आणि पुढील पांच वर्षांचा अवधि त्या विद्यार्थ्यांची गाण्यांतील—--

विचारशक्ति अधिक प्रगल्भ होण्यास लागतो, असाच पंडितजींचा अनुभव होता. आणि त्यानुसार त्यांना या वरील दोन संगीत परीक्षा निर्माण करण्याची आवश्यकता भासली. अर्थात् कोणत्याहि अभिनव कल्पनेस मूर्त स्वरूप येण्याचेपूर्वी समाजाकडून जी हेटाळणी केली जाते त्या हेटाळणीस पंडितजी अपवाद नव्हते. परंतु अतिशय उच्च कल्पनांचा हा निर्मात अशा अडचणीमुळे डगमगणारा नव्हता. व आनंदाची गोष्ट ही की कांहीं जुन्या गायकांनींहि या नवीन कल्पनेचे अतिशय मोठ्या प्रमाणात स्वागत केलें. हेटाळणी करणाऱ्या लोकांना पंडितजींनी असें रोखठोक उत्तर दिलें कीं, "इंग्रजी अभ्यासक्रमांतील पदव्या मिळविण्यास जी मेहेनत व बुद्धि लागते तितकीच मेहेनत व बुद्धि संगीत शिक्षणास आवश्यक आहे. त्या दृष्टीनें इंग्रजी पदव्यांना जी मानमान्यता तुम्ही देता तीच मानमान्यता संगीत पदव्यांना कां देत नाहीं ?" हें उत्तर ऐकल्या नंतर हेटाळणी करणारे लोक निरुत्तर झाले हैं सांगणें नकोच! आप स्वतः तर कांहीं करावयाचे नाहीं व दुसऱ्यानें चांगलें केलेलें पहावत नाहीं अशी वरील लोकांची गत झाली होती. त्याही पलीकडे जाऊ ज्याप्रमाणे मुंबई किंवा इतर प्रांतांतील विश्वविद्यालयांचे (युनिव्हर्सिटीचे ')पदवीदान समारंभ' त्या त्या प्रांतांच्या गव्हर्नरांचे हस्ते व्हावयाचे तोच प्रघात आपल्याकडे लागू करण्याचे इराद्यानें पंडिजींनों पदवीदान समारंभ मुंबईच्या गव्हर्नरांच्या हस्तें घडवून आणण्याचा निश्चय केला. त्या उद्योगास पंडितजी लागले व त्यांच्या निश्वयास फळहि लवकरच आलें.

मुंबईतील पदवीदान-समारंभ

सन १९११ पर्यंत खुद्द पंडितजी व त्यांचे सहकारी व विद्यालयाचे उपप्राचार्य
कै. वादनाचार्य पं. गुरुदेवजी पटवर्धन हे दोघे शेवट परीक्षा (संगीत प्रवीण) घेत व प्राथमिक परीक्षा विद्यालयांतील इतर शिक्षक घेत असत. १९११ साली पहिला पदवीदान समारंभ मुंबईचे त्या वेळचे गव्हर्नर लॉर्ड सिडनहॅम क्लार्क यांचे अध्यक्षतेखाली मोठ्य थाटामाटानें साजरा झाला. त्यानंतर दुसरा पदवीदान समारंभ १९१५ —----

–साली मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांचे अध्यक्षतेखाली साजरा झाला, १९१९ साली विद्यालयाचा तिसरा पदवीदान समारंभ मुंबईचे श्रीमान् गृहस्थ व संगीताचे महान् प्रेमी सर महंमद युसुफ सौदागर यांचे अध्यक्षतेखाली साजरा झाला, चौथा पदवीदान समारंभ १९२१ साली मुंबईचे गव्हर्नर सर जॉर्ज लॉइड यांचे हस्तें पार पडला. अशा रीतीनें पदवीदान-समारंभांची प्रथा पंडितजींनी सुरू केली, संगीत-सृष्टींत या दृष्टीनें पंडितजी महान् क्रांतिकारक ठरले !

अशा त-हेचा पदवीदान समारंभ करण्याच्या पंडितजींच्या नवीन कल्पनेकडे कांहीं गायक फार तुच्छतेनें पाहूं लागले. परंतु त्या गरीब बिचाऱ्या गायकांना हे समजत नव्हतें कीं, समाजांतील इतर आवश्यक व्यवहारांप्रमाणेंच संगीताला जर कां व्यावहारिक स्वरूप दिले नाहीं तर भविष्य काळांत या गायकांना धन, मान, मान्यता या कोणत्याही दृष्टीने महत्त्वाचें स्थान मिळणे कठीण आहे. गायनकला ही चार ठराविक लोकांची शिक्षणाची बाब नसून त्या वेळच्या सुविद्य लोकांनादेखील इतर शिक्षणाप्रमाणेंच संगीताची आराधना करण्यामध्ये कोणताच कमीपणा बाटूं नये हाच उच्च विचार पंडितजींच्या मनांत होता. अशा रीतीनें हेटाळणीच्या काटेरी मार्गातून जात असतां पंडितजींना प्रगतीचीं नवीन नवीन क्षितिजें दिसूं लागली, अशा रीतीनें पंडितजींनी समाजांत संगीताला हळूहळू मानाचे स्थान मिळवून दिले; त्याचाच परिणाम म्हणून की काय विद्यालयाच्या पवित्र जागेत शेंकडो विद्यार्थी विद्याग्रहण करूं लागले व अप्रत्यक्षरीत्या खऱ्या कलेचे हजारों रसिक निर्माण झाले, खऱ्या मुरब्बी गायकाला लोकांना गायन शिकविणें ही कमीपणाची गोष्ट बिलकूल नाहीं ही गोष्ट पंडितजींच्या रूपानें सिद्ध झाली. आजकालचे काहीं विद्वान् संगीततज्ञ म्हणतात की सच्चा कलाकार हा कधींहि शिक्षकी पेशांतून निर्माण होऊं शकत नाहीं. खरा कलाकार गाणें शिकविण्यांत कधींहि रममाण होऊं शकत नाहीं. अशा विधानकाराला स्वतःसंबंधीं शिक्षक की कलाकार काय म्हणावयाचे हे समजणें कठीण आहे. परंतु वरील—

विधानांना पंडितजींनीं आपल्या कृतीनें योग्य तें उत्तर यापूर्वींच देऊन ठेवले आहे.

जलशाचे 'आद्य प्रवर्तक' पंडितजी

गायकांचे जलसे करण्याचा प्रघात त्या काळी फारच कमी होता. संस्थानिक, क्लब, श्रीमंत लोक, सरदार, इत्यादि खास लोकच आपल्या खासगीच गायकांच्या बैठकी करीत. त्यामुळे सामान्य जनांना हक्कानें गाणे ऐकावयास मिळत नसे. शिवाय श्रीमंत लोकांचा गाणे ऐकण्याचा षोकहि पुढेपुढे कमी होत गेला व गाणाऱ्यांचे पोटहि भरेनासे झाले, अशा काळीं पंडितजींनींच प्रथम 'जलसा' जाहीरपणे सुरू केला. जलसा सुरू केल्याबरोबर श्रोतृसमाजहि बराच जमू लागला, पंडितजींचा आवाजहि मोठा असल्याकारणानें गाणे ऐकू न येण्याची अडचण उत्पन्न होण्यासारखी नव्हतीच. १९०९ साली मुंबईस धोबी तलावावरील फ्रॅामजी कावसजी हॅालमध्ये जलसे सुरू झाले ते अव्याहत विद्यालयाची स्वतःची इमारत १९१५ पर्यंत होईतों वरील हॅालमध्येच होत असत. अशा रीतीनें जलसे करून पंडितजींनी लोकांमध्यें संगीताची अभिरुचि निर्माण केली, पंडितजींनीं सात बर्षे लोकांना जलसे जे ऐकविले ते असे की, हिंदु, मुसलमान, पारशी, गुजराथी यांचे कोणत्याहि सणाला पंडितजींचा जलसा हा असावयाचाच अशा रीतीनें !

पंडितजींचें लोकशिक्षण

जलसा सुरू होण्याची वेळ जर रात्रींची ९॥ ची ठेविलेली असेल तर जलसा ९।। च्या ठोक्याला सुरू झालाच पाहिजे असा पंडितजींचा कटाक्ष असे, त्या वेळच्या खांसाहेवी प्रकारास अनुसरून लोक पंडितजींच्या जलशाला उशिरानें येत व मग 'गाणे थोडेच ऐकण्यास मिळाले ' म्हणून तक्रार करीत ! त्यावरून 'जलसा अगदी वेळेवर सुरू होत असतो, तेव्हां लोकांनी वेळेवर यावें' अशी पंडितजींनी विनंति करतांच श्रोते अगदीं वेळेवर जमूं लागले !! अशा प्रकारें वेळेवर जलसा सुरू करणे—--

–व वेळेवरच बंद करणें हा प्रघात पंडितजींनी पाडला !!! एकेक वेळीं जलसा बंद होण्याची वेळ जवळ आली आहे व इकडे गाणे तर चांगलेंच रंगले आहे अशा परिस्थितींत सुद्धां पंडितजी आपलें गाणें अगर्दी वेळेवर बंद करीत असत. असें करतांना पुष्कळ लोक नाखूष होत असत, त्या वेळीं पंडितजी त्यांना म्हणत, "अहो, 'गायकाला वेळेची किंमत कळली पाहिजे' असें तुम्ही जसें सांगतां, तसेंच वेळेवर जलसा बंद करण्याची संवयसुद्धां तुम्हीं लोकांनी केली पाहिजे, " हे श्रोत्यांना पटवून देण्याचे काम पंडितजींच्या जलशानें केलें असें म्हणणे अनुचित ठरणार नाहीं.

पंडितजींच्या जलशांची लोकप्रियता

सर्व हिंदुस्थानभर जलसे करून विद्यालयाचे खर्चासाठीं पंडितजींनी पैसे कमवून आणून दिले. मुंबईस जलशाची टूम इतकी लोकप्रिय झाली की पंडितजींच्या जलशानंतर ट्रामगाड्या, मोटारगाड्या, व्हिक्टोरिया यांची स्वतंत्र व्यवस्था त्या त्या कंपन्या करूं लागल्या! पारशी लोकांच्या सणानिमित्त त्यांच्या धर्मातील एका प्रसंगावर, इतकेंच काय पण सोराब रुस्तुमच्या गोष्टीवरसुद्धां प्रासंगिक गाणीं व भाषणें करून त्या लोकांचीं मनें पंडितजींनीं आकर्षण करून घेतलीं !!!

पंडितजींची सोन्याची सरी

जलसे करून पैसे मिळावेण्याची कल्पना इतर विद्वान् गायकांना पटून त्यांचेहि जलसे सुरू झाले. आपल्या जलसे करण्याच्या कल्पनेनें विद्वान् गायकहि आपापले जलसे करूं लागल्याचे पाहून पंडितजींना फार आनंद झाला ! मात्र थोड्याच दिवसांत इतर गायकांना मिळावयास पाहिजेत तेवढे पैसे मिळत नाहींत असे कळल्यावर त्यांना फार वाईट वाटलें !! इतर गायकांच्या जलशांमागें स्वोदरभरणाशिवाय अन्य कांहीं उद्दिष्ट नसल्यामुळे व पंडितजींच्या जलशांचे उत्पन्न विद्यालयाचे खर्चासाठी असून लोककार्याला उपयोगी पडण्याची कल्पना त्यांमार्गे असल्यामुळे, लोकांची उडी पंडितजींच्याच जलशावर पडे !!! पंडितजींचा वक्तशीर—

–पणा, मोठा आवाज, टापटीप, इतर आकर्षक कार्यक्रम वगैरे गोष्टी इतर गायकांमध्ये नसल्यामुळे, मोकळ्या खुर्च्यांना जलसा ऐकविण्याचा प्रसंग कांहीं गायकांवर आलेला प्रस्तुत लेखकानें प्रत्यक्ष पाहिलेला आहे.

'खुर्चीवर बसूनच गाणार !'

मिरज, सांगली, कोल्हापूर या भागांत जलसे करण्यासाठीं पंडितजी १९१२-१३ साली गेले असतां, कोल्हापुरास तीन चार सार्वजनिक जलसे झाले, ते जलसे झाल्यावर त्या वेळचे कोल्हापूरचे श्रीशाहू छत्रपती महाराजांनी आपल्या राजवाड्यांत पंडितजींचा खास जलसा करविला. राजवाड्यांतील चौक लोकांच्या गर्दीनें भरून गेला होता. पंडितजींच्या गाण्याची वेळ जवळ येतांच पंडितजींनी महाराजांच्या कारकुनांना सांगितलें कीं, "मला गाण्यासाठीं ५-६ खुर्च्या पाहिजेत." "कशाकरिता खुर्च्या पाहिजेत ? गवई नेहमीं खाली बसून गातो, गाणे करविणाऱ्यांच्या पायांजवळ बसून गात असतो, तेव्हां तुम्ही त्यांचेपेक्षां निराळे असे कोण गाणारे आहात ?" म्हणून विचारल्यावर पंडितजींनी समयसूचकतेनें उत्तर केले, "जर महाराज, सरदार व इतर प्रतिष्ठित लोक खुर्च्यांवर बसले आहेत, तर हा गवईसुद्धां खुर्चीवर बसूनच गाणार !" असे रोख-ठोक उत्तर मिळतांच, " महाराजांना विचारून तुम्हांला खुर्च्या देतों " असे सांगून महाराजांना विचारतांच महाराजहि चकित झाले व त्यांनीं खुर्चा देण्यास सांगितलें. दोन तास खुर्चीवर बसून पंडितजींचें गाणे झाले! सर्व साथीदार सुद्धां खुर्च्यांवर बसले होते !! ते दृश्य पाहून गाणें संपल्यावर महाराज पंडितजींना म्हणाले, "विष्णुबुवा, गवई खुर्चीवर बसून गातांना मी आज प्रथमच पाहतों आहें. फार आनंद वाटला. " यावर पंडितजींनीं सुद्धां पुढीलप्रमाणे योग्य तेंच उत्तर दिले. ते म्हणाले, "महाराज, सर्व समाज खुर्च्यांवर बसला असतांना गायकानें खालीं काय म्हणून बसावें ? गायकाचा व संगीतविद्येचा हा अपमान आहे ! तो मला सहन होईना म्हणून मी खुर्च्या मागितल्या. " अशा प्रकारचा जबाब पंडितजींच्या कडून मिळतांच महाराज पंडितजींच्या बाणेदारपणाबद्दल धन्योद्गार काढून निघून गेले !!

तेंच पद मला ऐकवा

काश्मीरच्या महाराजांचेकडे १९१३ साली काश्मीरच्या महाराजांचे पुतण्यांच्या लग्नानिमित्त पंडितजींना पार्टीसहित रोजचे ५०० रु. वर बोलावलें होतें. लग्नसमारंभ जम्मूस होता. लग्नाला पुष्कळ गवई बोलावले होते. त्यांचे निरनिराळ्या वेळीं कार्यक्रम होते. पंडितजींच्या जलशाचा कार्यक्रम मात्र रोज रात्री ३ तास होत होता. एके दिवशीं पंडितजींना पंजाबचे त्या वेळचे गव्हर्नरांचे समोर गाण्यासाठीं फक्त ३ मिनिटें वेळ दिला होता ! इतर इंग्रजी कार्यक्रम होते व पंडितजींच्याच गाण्याचा कार्यक्रम फक्त ठेवला होता !! तीन मिनिटांत पंडितजींनीं त्यांचे खास लोकप्रिय पद 'सुमरन करले मेरे मन' हें सुरू केलें, पंडितजींचें पद खणखणीत आवाजांत ऐकू गेल्यानें गव्हर्नर " आणखी ५ मिनिटें तेंच पद मला ऐकवा " म्हणून सांगू लागले !!!

पंडितजींच्या गाण्याचा परिणाम गव्हर्नरसाहेबांवर इतका झाला कीं, काश्मीर महाराजांच्या मदतीनें त्यांनीं पंडितजींची ओळख करून घेतली व प्रत्यक्ष पंडितजींचें गाणें ऐकविल्याबद्दल स्वतःच आभार मानले !

सौ सुनारकी और एक लुहारकी !

वरील लग्नसमारंभास पुष्कळसे संस्थानिक आले होते. त्यांचेसाठीं पुष्कळ गायकांची गाणी होत होतीं. एका संस्थानिकांच्या बैठकींत पंडितजींनींच भेट करवून देऊन त्यांचे गाणे ठरविल्यामुळे कलकत्त्याचे गजल म्हणणारे प्यारासाहेब यांचे गजल म्हणणे चाललें होतें. आवाज फारच गोड व बायकी होता. सर्व संस्थानिक मजेत होते. अशा स्थितींत पंडितजींच्या ओळखीचे एक संस्थानिक पंडितजींना म्हणाले, " पंडितजी, तुमच्या गाण्यापेक्षां हें गाणे आम्हांला फार बरें वाटतें." तेव्हां पंडितजींनीं उत्तर दिलें, "खरें आहे, महाराज. माझें गाणे इतकें हलकें नाहीं कीं, ते आपणांला सहज समजेल. आपण मजेत आल्यावर तर हें जनानी गाणेच आपणांस पसंत पडणार !" असे उत्तर देऊनसुद्धां पुन्हा ते संस्थानिक म्हणाले, " पंडितजी, यांचे गाणें किती गोड आहे, नाजूक —-

–आहे व ते कशा बारीक बारीक भिरभिरून ताना घेत आहेत !" असें बोलतांच पंडितजी म्हणाले, "कहां तोफ की गोली और कहां ये बंदूककी गोली ! महाराज साहाब, 'सौ सुनारकी और एक लुहारकी !!' इतका आम्हां दोघांमध्ये फरक आहे."

लगेच दुसरे दिवशीं त्याच संस्थानिकांनी पंडितजींचें गाणे ऐकून त्यांची योग्यता किती मोठी आहे याची प्रचीति त्यांनी प्रत्यक्षच अनुभविली !

पंडितजींचे दौरे

पंडितजींनीं सर्व हिंदुस्थानभर जलसे केले. संगीताची आवड उत्पन्न करणें व संगीताचा प्रचार करणे या दोन्ही गोष्टी जलशांमुळें साध्य होत असत. दिवाळीच्या, नाताळाच्या व उन्हाळ्याच्या सुट्टींत पंडितजी दौरे काढीत असत.

नागपूर, उमरावती, अकोला, खामगांव, यवतमाळ इत्यादि गांवांतून वऱ्हाडांत, पुणे, नाशिक, मिरज, सांगली, कोल्हापूर, इचलकरंजी, बेळगांव, घारवाड, हुबळी, दक्षिण हैद्राबाद इत्यादि महाराष्ट्रांतील दक्षिण विभागांत, यू. पी. व बिहारमध्यें, पाटणा, बनारस, अलाहाबाद कानपूर, लखनौ इत्यादि ठिकाणर्णी, दिल्ली, मथुरा, जालंदर, अमृतसर पेशाबर, रावळपिंडी, कराची, सिंध हैद्राबाद, सक्कर, शिकारपूर, केट्टा मुलतान, नागपूर, रायपूर, बिलासपूर, खडगपूर, कलकत्ता, जयपूर जोधपूर, बिकानेर, अजमेर, इंदूर, उदयपुर, उज्जैन इत्यादि अनेक लहानमोठ्या गांवांत दौरे काढून पंडितजींनीं संगीताचा प्रचार केला. य सर्व ठिकाणीं संगीताच्या बाबतींत श्रोते इतके मागासलेले दिसले कीं त्यांना खऱ्या गाण्याचा अजून गंध सुद्धां नाहीं असे अनुभव पंडितजींन आले !

संस्थानिकांच्या पदरीं गायक लोक नोकरीसच होते, त्यामुळे संस्थानांतून रसिक श्रोते चांगले मिळत असत. पतियाळा, नाभा, काश्मीर म्हैसूर वगैरे ठिकाणी तर पंडितजींना बोलावून, दोन-दोन महिने ठेवून—--

—-घेऊन, उत्तम बिदागी देऊन व सन्मान करून बरील संस्थानिक पाठवीत असत. वरील सर्व ठिकाणी पंडितजींच्या बरोबर शिष्य या नात्यानें प्रस्तुत लेखकास त्यांचबरोबर राहण्याची संधि मिळाली होती. त्यामुळेच त्या वेळचे पंडितजींचे अनुभव संक्षेपानै लिहीणें शक्य झालें आहे.

" जलसा बंद ठेवा ! "

१९१२ अखेर रायपूर, बिलासपूर, खडगपूर अशीं गांवें घेत घेत कलकत्त्यास आल्यावर लाला दामोदरदास म्हणून एक फार मोठे व्यापारी व श्रीमान् गृहस्थ तेथे होते, त्यांचेच घरी पंडितजींना व त्यांच्या सर्व पार्टीला उतरण्यास जागा मिळाली होती, कलकत्ता है फार मोठें शहर, तेथे गाण्याचा षोक फार, श्रोते चांगले रसिक मोठमोठे जमीनदार म्हणून पंडितजींनी अगोदरच बराच खर्च करून पार्टीतील मुलांना व मोठ्या मंडळींना कपडे वगैरे अगदीं व्यवस्थित करून घेतले होते ! पण प्रत्यक्ष अनुभव मात्र उलटा आला !! जलसे करण्यास आलेल्यांचे गाणे ऐकण्याचा षोक त्या वेळीं कलकत्त्यांत मुळींच नव्हता. पडदा पद्धति रूढ होती. गांव इतके अफाट की सर्व गांवांत माहिती करून द्यावयाची म्हटलें तर साधारण माणसांचे हे काम नाहीं असाच अनुभव आला. तथापि पंडितजींना शक्य होते तेवढा जाहीरखबरींत त्यांनी खर्च केला, परंतु व्हावा तसा उपयोग झाला नाहीं. एकदोन जलशांना जेमतेम उत्पन्न झालें. पंडितजींना काय करावें असा विचार पडला.

त्याच वेळीं पंडितजींचे लाहोरचे एक शिष्य लाला लालचंद हे कलकत्त्यास गव्हर्नमेंट पोस्टखात्याचे प्रिंटिंग कॉन्ट्रॅक्टर होते. जलशांची जाहीर खबर जास्त केली तर फायदा होईल असें त्यांना पंडितजींकडून कळल्यावरून त्यांनी सांगितलें, "पंडितजी, आपणांस हस्तपत्रिका (हँड्विले) पाहिजेत तितक्या छापून देतों. बिल सावकाश द्या. " हस्त-पत्रिकांचा थोडा फायदा दिसू लागल्यामुळे नाताळच्या सुट्टीपर्यंत कलकत्त्यास राहण्याचे पंडितजींनी ठरविलें. परंतु त्याचे आधीच एक भयंकर गंडांतर पंडितजींवर गुदरलें !

–त्या वेळीं बंगाल क्रांतिकारकांची भूमि म्हणून प्रसिद्ध होता. आणि पंडितजी व त्यांची पार्टी सर्व महाराष्ट्रीय होती. अशा स्थितींत दिल्लीस लॉर्ड हार्डिंज यांचेवर बॉंब फेकण्यांत आल्यामुळे सगळीकडे एकच गडबड उडून गेली होती. त्या दिवशीं पंडितजींचा जलसा होता. जलशाला गर्दीहि बरीच झाली होती. जलशाला सुरुवात होण्याचे अगोदर कांहीं सरकारी अधिकारी "जलसा बंद ठेवा " म्हणून सांगण्यास आले. पण त्यांस पंडितजींनी नकार देऊन जलसा ठरल्याप्रमाणे सुरू केला ! जलशांतील २।३ कार्यक्रमांनंतर जलशांतच "आज जलसा चालू ठेवण्याचें कारणच हें कीं, 'व्हाइसरॉय साहेबांना दीर्घायुष्य लाभो' अशी ईश्वराची प्रार्थना आपणां सर्वास करतां यावी, संगीतानें ईश्वराची प्रार्थना केली असतां, तो लवकर पावतो, म्हणून आजचा सर्व जलसा व्हाइसरॉय साहेबांना दीर्घायुष्य चिंतण्यांत आपण घालवू.' असें समयोचित भाषण करून पंडितजींनीं अधिकाऱ्यांस खूष केलें !!

कलकत्त्यांतील कार्य

कलकत्त्यांतील मुक्कामाचा जेमतेम खर्च भागला. फार फायदा होऊन विद्यालयाचे खर्चास उपयोगी पडेल असें वाटत होतें, तें झालें नाहीं. कलकत्त्याहून बनारसला जाण्याचे ठरवून कलकत्त्याचीं बिलें भागविणें सुरू झालें, लाला दामोदरदासांनी घराचें भाडें घेतलें नाहीं ! लाला लालचंदांनी लाख हस्तपत्रिका छापून दिल्या होत्या; पण त्यांनी त्यांचे बिल मुळींच घेतलें नाहीं !! कलकत्त्याला ज्या कांहीं देणग्या मिळाल्या त्यांमुळे तोंडमिळवणी होऊन कलकत्त्याहून बनारसला सर्व पार्टीसह पंडितजी येऊन पोहोंचले.

कलकत्त्याची ही अशी बिकट परिस्थिति असतांना सुद्धां पंडितजी ४० ते ५० मंडळी बरोबर घेऊन कलकत्त्याला राहूं शकले, ही हलकी गोष्ट नाहीं. आणि हे सर्व कशासाठी ? तर संगीताच्या प्रचारासाठीं ! केवढी ही धाडशी वृत्ति नि केवढा हा स्वार्थत्याग ! ! हें घाडस सर्वाच्या हातून होण्यासारखे नाहीं. ज्यांनी पंडितजींचे अनुकरण करून धाडस–

—केलें त्यांना धक्काच बसला !!! कारण त्या धाडसामार्गे कांहीं कार्य नव्हतें, केवळ उदरंभरण होते, त्यामुळे त्यांना यश आलें नाहीं.

१९१३ नंतर पंडितजी पुष्कळदां कलकत्त्यास गेले व त्यांनीं तेथें संगीताचा प्रचार केला, आज त्याच कलकत्त्यांत संगीताच्या बाबतींत इतकी जागृति झाली आहे की, गवयांचे सन्मान होत आहेत, हजारोंनी लोक गाणे ऐकण्यास येत आहेत, व शेंकड्यांनी मुलें व मुली गाण्याचा अभ्यास करूं लागली आहेत. हा सर्व प्रचार पंडितजींनींच केला, झीज सोसून कार्य केलें तें पंडितजींनींच.

अलाहाबाद, कानपूर, अहमदाबाद, संयुक्तप्रांत येथील कार्य

१९१५-१६ सालापर्यंत अलाहाबादला संगीताचा मुळींच प्रचार नव्हता. साधी तान जर पदांत घेतली तर लोक इंसत असत ! आतां त्याच अलाहाबादमध्यें पंडितजींच्या प्रचारामुळे केवळ उच्च संगीतच ऐकणारा असा दांडगा श्रोतृसमाज तयार झाला आहे !! पंडितजींचे शिष्य प्रो. विष्णु अण्णाजी कशाळकर यांना प्रथम फारच त्रास पडला, पण त्याच ठिकाणर्णी पंडितजींचे शिष्य कै. प्रो. रघुनाथराव पटवर्धन, प्रो. वामनराव ठकार व प्रो. सदाशिवराव आपटे हे उत्तम त-हेनें प्रचारकार्य करूं शकले, त्याचप्रमाणें कानपूरला प्रो. शंकरराव बोडस यांनाहि प्रथम तोच अनुभव आला. तान घेतली कीं श्रोते हंसून मोकळे ! मात्र आतां हें सर्व पालटलें आहे. अहमदाबादेला कै. पं. नारायणराव खरे यांनाहि प्रथम असाच अनुभव आला. प्रथम उपेक्षा, नंतर स्वागत.

कानपूर काय नि अहमदाबाद काय, हीं शहरें म्हणजे केवळ व्यापाराची कैंद्रे, पण तेथे सुद्धां पंडितजींनीं संगीताची आवड इतकी लाविली कीं, उच्च संगीतासाठीं श्रोते आतां नुसते वेडे झाले आहेत ! शेंकड्यांनीं विद्यार्थी-विद्यार्थिनी संगीताचा अभ्यास करीत आहेत. उच्च संगीताबद्दल बरीच चर्चा करीत आहेत. हें पाहण्यास आज पंडितजी हयात नाहींत ही अत्यंत दुःखाची गोष्ट आहे ! तरी पण त्यांचा आत्मा या प्रचारामुळे शांत झाल्याशिवाय राहणार नाहीं ! !

गुजराथमध्ये तर संगीताचा प्रचार आज इतका झाला आहे कीं, ३०० ते ४०० विद्यार्थी दरवर्षी संगीताचा अभ्यास करून परीक्षेला बसत आहेत !

संयुक्त प्रांतांत तर प्रचाराची कमालच झाली आहे ! तेथे असें एक गांव नाहीं कीं तेथे संगीताचा जलसा होत नाही !!

पंडितजींनी प्रचार तर केलाच; पण त्याचबरोबर गायक वर्गाला समाजाकडून श्रेष्ठता मिळावी असेंहि कार्य केलें. प्रत्येक ठिकाणी प्रचार केंद्रे उघडून तेथे आपल्या एकेक शिष्याची योजना केली. त्याचेच फळ म्हणून सर्व प्रांतांत आज संगीताचा प्रचार झालेला दिसून येतो.

महाराष्ट्रांत सुद्धां संगीताला अभ्यासक्रमाचे वळण लावून विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेणे इत्यादि कार्य पंडितजींच्या शिष्यांनीच केलें आहे. महाराष्ट्रांत मोठमोठे विद्वान् गायक पंडितजींच्या काळीं होते. परंतु त्यांचे हातून पंडितजींच्या कार्यासारखें कार्य झालें नाहीं, " आमचे हातून असें कार्य झाले नसतें व पुढें कीं काळीं होईल असे वाटत नाहीं. " अशी कबुली पंडितजींच्या वेळचे गायक स्वतः पंडितजींजवळ देत असल्याचे लेखकानें प्रत्यक्ष ऐकलें आहे. कांहीं निंदकांनी जर पंडितजींची टवाळी केली, तर पंडितजीं नेहमीं म्हणत, "असे निंदक असणे म्हणजेच आपला खरा प्रचार चालला असून तो लोकांना पटत चालला आहे याचे उत्कृष्ट गमक होय ! "

जलशांतील नावीन्य !

प्रतिपदेच्या चंद्राची कोर ज्याप्रमाणें दिनप्रतिदिनीं वाढतच जाते, त्याप्रमाणें जलसे केल्यानें पंडितजींचा नावलौकिक उत्तरोत्तर अधिकच होत होता; पण आश्चर्य हैं कीं, पंडितजी येवढ्यावरच संतुष्ट राहिले नाहींत, नावीन्याच्या शोधांतच पंडितजींनीं आपले सर्व आयुष्य वेंचलें, त्या वेळीं जलशांना अतोनात गर्दी होत असे. सर्व लोकांना पंडितजींचा जलसा म्हणजे एक प्रकारचें आकर्षण वाटे. वेळेवर सुरवात होणें, वेळेवर कार्यक्रम बंद करणें या गोष्टी लोकांना अगदीं नवीन वाटल्या आणि

–कलाकारसुद्धां नियमित असू शकतो ही गोष्ट लोकांच्या निदर्शनास आली. पंडितजींनी शास्त्रीय संगीताच्याच जोडीला सर्वसामान्य लोकांना जें सहजासहजीं रुचेल पचेल असें अस्सल मराठी वळणाचे काव्य स्वरांत गुंफलें.

संतांचे अभंग भजनरूपाने रागदारीत बसवून शास्त्रीय संगीतांत एक नवीन दालन उघडलें. आणि मराठी अभंगांतसुद्धां भावनेचा ओलावा किती निर्माण होऊं शकतो हे पंडितजींनी लोकांना पटवून दिलें. पुण्यामध्ये तर एक जलसा असा झाला कीं ज्यांत फक्त मराठी पदें, संत रामदासांचे श्लोक, अभंग आणि शिवदिनकेसरीचीं पदें यांचाच अंतर्भाव होता. चार तास कोठें निघून गेले हें लोकांना समजलेंच नाहीं. थोडक्यांत म्हणजे संगीताचे मराठीकरणच प्रात्यक्षिकांसह पंडितजींनी लोकांसमोर सुलभतेनें मांडलें असें म्हणणें जास्त उचित ठरेल.

ज्याप्रमाणें जलशांत होणाऱ्या कार्यक्रमांत अधिक नावीन्याचा हव्यास पंडितजींनी घरला त्याचप्रमाणें कुलीन स्त्रियांनी देखील गाण्याच्या कार्यक्रमांत भाग घ्यावयास हवा अशा मताचे पंडितजी होते. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ' अशा प्रकारच्या कल्पना एकूण स्त्रीजातीविषयी होत्या. आज प्रत्येक क्षेत्रांत पुरुषांबरोबर स्त्रिया कार्य करीत आहेत. याची चाहूल पंडितजींना त्याच काळांत लागली कीं काय कोणास ठाऊक ! कुलीन स्त्रियांना आणि मुलींना जलशांत गाण्यास बसवण्याचे पहिलें श्रेय पंडितजींना आहे आणि मुख्य म्हणजे पंडितजींच्या ठिकाणीं जातिभेदाला मुळींच अवसर नव्हता. ज्याच्याजवळ गुण आहेत त्याला पुढे आणावयाचे, आणि म्हणूनच नुसत्या महाराष्ट्रीय स्त्रियाच नव्हे तर गुजराथी, पारशी, प्रभू वगैरे इतर जातींतील स्त्रिया आणि मुली देखील जलशांत गाऊं लागल्या; अहमहमिकेनें पुढे येऊ लागल्या आणि अशा रीतीनें संगीत प्रसाराचे क्षेत्र अधिकाधिक व्यापक होत गेलें. ज्या काळांत स्त्री ही चार भितींच्या बाहेर येणे कठिण त्या काळांत 'स्त्री' ही जलशांत येऊन गाऊं लागली ही गोष्ट खरोखरच क्रांतिकारक म्हटली पाहिजे आणि म्हणूनच आज एवढया गायिका निर्माण झाल्याचे सारें श्रेय पंडितजींनाच द्यावयास हवें.

५६   पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचे
संक्षिप्त जीवन-चरित्र

' गीतं वाद्यं तथा नृत्यं त्रयं संगीतमुच्यते । '

पंडितजी निव्वळ गायक नव्हते किंवा केवळ गाणे शिकवण्यासाठी त्यांचा जन्म झाला नव्हता, ते खरे प्रतिभावंत होते. प्रत्येक गोष्टींत संपूर्णपणे अगदीं स्वतःच्या अशा कांहीं कल्पना त्यांच्याजवळ होत्या. त्यांच्या बुद्धींत स्वतंत्रता होती. पण केवळ कल्पना सुचणें याला तितकेसे महत्त्व नाहीं तर तितक्याच कौशल्यानें पंडितजींनीं त्या सर्व गोष्टी पार पाडल्या, यांतच त्यांच्या मोठेपणाचे सारसर्वस्व आहे. कोणतीही चांगली कल्पना सुचली की ती अमलांत आणणे ह्याला निष्ठेचे, तपश्चर्येचे आणि निश्वयाचे सामर्थ्य लागतें. आणि या सर्व गोष्टी पंडितजींच्या ठिकाणी पूर्णपणे होत्या.

सध्या आपण नृत्याचे अनेक कार्यक्रम पहात आहोंत; पण या कल्पनेचे सारें श्रेय पंडितजींनाच आहे. गाण्याला नृत्याची जोड देऊन खरोखरच पंडितजींनीं गाण्याला नव्हे संगीताला पूर्णता आणली. आणि याच वेळीं पंडितजींच्या मनांत दोन कल्पना आल्या. त्या म्हणजे तबलातरंग व तंबोरातरंग, खुद्द पंडितजींनीं या नवीन कल्पनांचा अभ्यास केला, संशोधन केलें आणि त्या मूर्त स्वरूपांत लोकांसमोर मांडल्या, पंडितजींची वृत्तीच मुळीं संशोधकाची होती. नाटकाच्या वेळी तबलजी तबल्यावर थाप मारून नाटकांत गंमत करत असे. त्यावरून तबलातरंगाची कल्पना पंडितजींना सुचली, प्रत्येक स्वराचा तबला मिळवून रागांत लागणारे स्वर व बसवलेल्या पदांत किती उंच जावें लागतें तितके तबले मिळवून प्रत्येक तबल्यावर एकेक मनुष्य बसवून तबलातरंग प्रथम बाजवला जात असे. ज्याचा जो स्वर असेल तेवढ्यापुरती त्या माणसानें थाप मारून वाजवणें हें एकट्यानें तबलातरंग वाजवण्यापेक्षां फार कठिण.

पण ज्याप्रमाणें राजकारणाच्या क्षेत्रांत नेपोलियनला 'अशक्य' हा शब्द माहीत नव्हता, त्याचप्रमाणें संगीतक्षेत्रांत पंडितजींना 'अशक्य' हा शब्द माहीत नव्हता.

' वृंदवादनाची रम्य कल्पना '

–संशोधक वृत्तीचा मनुष्य हा जों जों अधिक विचार करूं लागतो तों तों त्याला नवीन कल्पना सुचू लागतात, ज्या दिशेला तो जाईल त्या दिशेला त्याला नवीन कांहीं तरी सांपडूं लागतें. पण जगांतल्या प्रत्येक गोष्टीकडे डोळसपणानें पाहिलें तरच अधिक सांपडणार, इंग्रजी ऑर्केस्ट्रा (Orchestra) पाहून पंडितजींना वृंदवादनाची कल्पना सुचली, वाद्यांच्या मेळाव्यांतून भावनेला पोषक असा स्वरसमूह तयार करणें ही गोष्ट कठीण खरी, पण पंडितजींनीं तीहि गोष्ट साध्य करून दाखविली, मूळची वृंद-वादनाची कल्पना अतिशय रम्य खरी; पण आजकाल केवळ वाद्यांचा बेसुमार ताफा जमवून, भावनेला योग्य पोषक असे स्वर न घेतां केवळ अतिरेकी असूचक अस स्वर घेण्याच्या जडलेल्या वाईट खोडीमुळे बदललेलें वृंदवादनाचे स्वरूप पाहून वाईट वाटल्यावांचून रहात नाहीं.

' व्यायामके साथ संगीत '

अशा त-हेनें नवीन संशोधन करीत असतांना पंडितजींचे लक्ष व्यायामाकडे वळलें, बनारस मुक्कामी प्रो. माणिक पंडितजींना भेटण्यास आले. त्या वेळी व्यायामाबरोबर जर संगीताची जोड दिली तर फार बरें होईल, असें वाटल्यावरून पंडितजींनी त्याही बाबतींत लक्ष घातले.

व्यायामाबरोबर संगीताची जोड दिली तर फार बरें होईल असें वाटून प्रो. माणिक यांचे क्लबड्रिल, फ्लॅगड्रिल व बारबेल ड्रिल अशी तीन ड्रिल्स पंडितजींनीं आपल्या विद्यार्थ्यास शिकवण्यास सांगून त्याला संगीताची जोड दिली. प्रत्यक्ष जलशांत प्रात्यक्षिकांचा तो प्रयोग पाहून लोकांना फार समाधान झालें आणि टाळ्यांच्या कडकडाटांतच त्या व्यायामाचा शेवट झाला, वास्तविक पहातां व्यायाम हैं शरिराचे काम; तर संगीत ही हृदयाला जऊन भिडणारी अनुपम कला, पण आत्मा काय नि शरीर काय । शरीर चांगले घष्टपुष्ट तर मनुष्य सुखी. संगीताच्या विद्यार्थ्यांना व्यायामाचे शिक्षण देणें ही कल्पना प्रथमदर्शनी किंचित् विचित्र आहे. पण वास्तवतेंत मात्र उलटा अनुभव आला आणि व्यायामाबरोबर संगीताची जोड अतिशय सार्थ ठरली !

" पंडितजींनीं आपलें गाणें बुडविलें ?"

पंडितजींनी आपल्या जीवनांत अनेक नव्या नव्या गोष्टी केल्या; अनेक संशोधनें केली; अनेक प्रयोग केले, अर्थात् त्यांचे कांहीं प्रयोग संपूर्ण-तथा फलदायी होऊं शकले नाहींत. तरी आज त्यांच्या बहुतेक साऱ्या श्रमांचे चीज झाले आहे. संगीतकलेच्या प्रांतांत आज अनेक नव्या गोष्टी प्रस्थापित केल्या त्या पंडिजींनींच. बावीस श्रुतींची बाजाची पेटी निर्माण करण्यामध्येसुद्धां पंडितजींनीं फार पूर्वी म्हणजे १९१७-१८ सालीं फार मोठी खटपट केली, अशा एक ना अनेक गोष्टी फार मोठ्या कल्पकतेनें पंडितजींनी केल्या. पण एवढ्या थोर पुरुषाचा सत्कारसमारंभ तर बाजूलाच राहो पण साधा कौतुकाचा शब्द देखील कोणी काढला नाहीं. जीवनांत आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी आपल्या रक्ताचे तुम्ही कितीही पाणी केलें तरी तुमच्या श्रमांचे चीज होईलच हें सांगतां येणें अशक्य आहे. कारण कोणत्याही क्रांतिकारक पुरुषाच्या वांट्याला तत्कालीन सामाजिक रोष आल्याखेरीज रहात नाहीं. पण खरा थोर पुरुष हा प्रसिद्धीसाठीं मुळीच हपापलेला नसतो. पंडितजी या गोष्टीस अपवाद असणे शक्य नाहीं ! कोणी निंदोत, कोणी वंदोत पण पंडितजी आपल्या कलासेवेंत अविरतपणे रंगले होते. जगांत आजपर्यंत जे जे महान तत्वज्ञ, राजकारणी व संत झाले त्यांची समाजाकडून त्यांचे हयातींत उपेक्षाच झाली, पंडितजींनी आयुष्यभर संगीत कलेच्या उद्धारासाठीं एवढी खटपट केली तरी देखील त्यांच्या कार्याचे अवमूल्यन करणारे टीकाकार निघाले हे केवढें दुर्दैव । एक स्वतंत्र स्वरलेखनपद्धति निर्माण करून व इतर अनेक संगीतोपयोगी गोष्टी निर्माण करून पंडितजींनी घरोघरी गाणे पोहोंचविलें, लोकांना गाणें उत्तम समजूं लागलें, नेमक्या याच गोष्टीमुळे तत्कालीन कांहीं गवयांचे पित्त भडकलें; व विष्णुबुवांनी गाणें लिहून ठेवल्यामुळे ते बुडविलें असें म्हणू लागले. परंतु वास्तविक पहातां संगीतांतील स्वरलेखन पद्धतीमुळे संगीताची उन्नतीच झाली, पण खेद या गोष्टीचा होतो कीं, कांहीं अशिक्षित गायकांनीच पंडितजींच्या कार्यावर हल्ला

–चढविला असें नव्हे तर सुशिक्षित लोक देखील 'पंडितजींनी विद्येचा ऱ्हास केला' असे म्हणू लागले ! पण हे कसले सुशिक्षित ? पंडितींसारख्या आयुष्यभर कलेसाठीं जीवन वेचणाऱ्या कलाकाराच्या कलेची उपेक्षा करणारे हे अशिक्षित नव्हेत काय? जाहीर सत्कार नको! कौतुक नको !' पण साधी सहानुभूति तरी ! पण तीदेखील पंडितजींसारख्या थोर महात्म्याला मिळू नये ही केवढी खेदाची गोष्ट !!!

गांधर्व महाविद्यालयातर्फे संगीत परिषदा

१९१६ च्या मार्च महिन्यांत कै. पं. भातखंडे यांच्या खटपटीनें बडोद्यास 'ऑल इंडिया म्यूझिक कॉन्फरन्स' प्रथम भरविण्यांत आली. नाना प्रांतांतील नाना गायकांना निमंत्रणें करण्यांत आली. स्वतः बडोद्याचे महाराज श्रीमंत सरकार सयाजीराव गायकवाड यांनींच परिषदेचे उद्घाटन केल्यामुळे परिषदेस एक प्रकारचा भारदस्तपणा आला होता. पण कोणतीही परिषद म्हणजे एकाच व्यक्तीचा गौरव किंबहुना एकाच व्यक्तीचे स्तोम माजवणें ही गोष्ट खचितच बरी नव्हे, परिषदा, मग त्या कोठल्याही असोत; साहित्यविषयक असोत, राजकारणासंबंधीं असोत, संगीतासंबंधीं असोत त्यांचा हेतु व्यक्तिजीवनाशी संलग्नित कधी राहूंच शकत नाहीं, कलावंत आणि रसिक यांच्यांत एरवी असणारी परकेपणाची तटस्थतेची भावना दूर व्हावी. त्यांनी एकाच व्यासपीठावर येऊन त्या त्या शास्त्रासंबंधीं उद्द्घोधक चर्चा करावी, त्या विषयासंबंधी कार्याचा नवा ओघ कसा निर्माण करतां येईल, नवी दिशा कशी शोधतां येईल, यासाठींच परिषदांचा अट्टाहास हवा, वैयक्तिक प्रसिद्धीसाठी परिषदेसारखी कल्पना राबवणे ही गोष्ट खचितच बरी नव्हे. कारण याच परिषदेंत कै. पं. भातखंडे यांच्या कार्याचा बडेजाव माजवण्याचा एक अप्रस्तुत प्रयोग करण्यांत आला. कै.पं. भातखंडे हे 'चतुरपंडित' या उपनांवानें संगीतविषयक लिखाण करीत असत. पण ह्यांनी हा 'चतुरपंडित' म्हणजे कोणी जुना जाणता लेखक आहहे असें विधान केले, पण जगांत ज्याप्रमाणे सत्याला मरण नाहीं त्याप्रमाणें असत्याला जीवन नाहीं. म्हातारीनें कोंबडा—-

६०. पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर यांचें
संक्षिप्त जीवन-चरित्र

—झांकला तरी उजाडायचे थोडेंच राहणार ! याच परिषदेंत सुप्रसिद्ध विद्वान् व बीनकार कै. मंगेशराव तेलंग हे जोरानें पुढें आले व त्यांनी कै. पं. भातखंडे यांचें 'चतुरपंडिता' संबंधींचें विधान अगदीं असत्य आहे हे पटवून दिलें.

याच परिषदेत पंडितजींनी स्वरलेखनपद्धतीवर दिलेलें व्याख्यान अतिशय उद्बोधक, अभ्यासपरिपूर्ण आणि परिणामकारक होर्ते. येवढयावरच न थांबतां कोणासही स्वरलेखन करून दाखवण्याचे उघड आव्हान पंडितजींनीं दिलें. त्यांनी स्वतः लेखन करून दाखवितांच सारा श्रोतृ-समाज आनंदानें पुलकित झाला.

पण पंडितजींना ढोंगीपणाचा फार राग होता आणि म्हणूनच चिडून पंडितजींनी आणखी एक परिषद भरवण्याचें निश्चित केलें. पण पंडितजींच्या या आशावादामुळे संगीतांत एक नवीन तेज, नवीन चैतन्य निर्माण झालें. या परिषदेंत घडलेल्या वाईट गोष्टींतूनच पंडितजींनी पुढील परिषदेचें कार्य केलें. वाईटांतून चांगलें निघतें तें हें असें !

आतांपर्यंत पंडितजी आपल्याला केवळ प्रात्यक्षिक करणारे म्हणून कमी मानून घेणारे असल्यामुळे, बड्याबड्या धेंडांना आणि पैसेवाल्यांना भाव असणाऱ्या या परिषदेच्या तंत्रांत आपण कशाला पडावें, असा विचार करून मागें राहिले होते; पण पंडितजींच्या मनांत नवा जोम निर्माण झाला आणि म्हणूनच १९१८ साली पंडितजींनी परिषद भरवली. १९१८ च्या मार्च महिन्यांत मुंबईस परिषद भरली. या परिषदेच्या रूपानें विद्वान् संगीताचार्यांचा मेळावाच भरला. अर्थातच् परिषद ही काय चीज आहे हें ज्यांच्या गांवींहि नव्हतें असे कांहीं खांसाहेब व हिंदु गायक मात्र गैरहजर राहिले. भूगंधर्व रहिमतखाँसाहेब यांना कै. अण्णासाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं मुद्दाम पाठविले होतें. याशिवाय कै. गुरुवर्य गायनाचार्य बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकर, कै. गा. भास्करबुवा बखले, कै. गा. रामकृष्णबुवा वझे, गा. अनंत मनोहर, कै. गा. गुंडुबुवा इत्यादि विद्वान् लोक आले होते.

—-याशिवाय कै. श्री. शिवलाल कथ्थक नृत्यकार व कै. इस्माईलखाँसाहेब सतारिये इ. लोक आले होते.

परिषदेचे अध्यक्षस्थान बॅ. मुकुंदराव जयकरांनी भूषित केलें होतें. प्रास्ताविक भाषण, अध्यक्षांचे भाषण इ. परिषदेचीं सर्व अंगे परिपूर्ण करून परिषद अत्यंत यशस्वीपणे पार पडली. पण केवळ हीच परिषद करून पंडितजी थांबले काय ? - नाहीं. 'थांबला तो संपला' हैं पंडितजींना माहीत होतें. नुसता अग्नि प्रज्वलित केला म्हणजे यज्ञाची सांगता होत नाहीं. त्यांत नित्यनेमानें आहुति द्यायला हवी. नदीचा प्रवाह वाहता राहिला तरच नवेनवे प्रदेश समृद्ध करणार, कोणत्याहि कार्याच्या बाबतींत निष्ठेचें सातत्य हवेंच, निरनिराळीं वाद्यें ही एक अभिमानाची गोष्ट आहे हे जाणून पंडितजींनी हिंदी वाद्यांचे प्रदर्शनहि भरविले, अशा त-हेनें परिषदांचा हा क्रम पुढें सतत पांच वर्षे चालू होता. या परिषदांपैकी एका परिषदेचे उद्घाटन तर कै. गा. बाळकृष्णबुवांनी केलें आणि प्रदर्शनाचे उद्घाटन कै. गा. बखलेबुवांनी केलें. अशा त-हेनें संगीत परिषदांचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचा मान देखील ज्यानें गानदेवतेची निष्ठेनें तपश्चर्या केली अशा संगीताचार्याचाच आहे हें पंडितजींनीं लोकांना पटवून दिलें.

या परिषदेचा मुख्य फायदा म्हणजे निरनिराळे विद्वान् गायक आणि वादक एकत्र येऊ लागले हा तर झालाच, पण गायनविद्येसाठीं अविरत कष्ट करणारा विद्यार्थी जर गायनकलेंत निपुण झाला तर तोदेखील कांहीं बी. ए., एम्. ए. अशा ग्रॅजुएटपेक्षां हलका नाहीं हें पंडितजींनीं लोकांना पटवून दिलें.

संगीताच्या विद्यार्थ्यांबद्दल असलेली लोकांच्या मनांतील उपेक्षेची भावना पंडितजींनी अजिबात काढून टाकली, संगीत परिषदेच्या रूपानें निरनिराळ्या गायक-वादकांचे संमेलन भरलें व त्यांच्यांतील मतभेद नष्ट होण्यास त्यामुळे चांगलाच वाव मिळाला. पण सुशिक्षित लोक जर गाण्याचा अभ्यास न करतां केवळ पुस्तकी शिक्षणाच्या जोरावर—-

–गाण्याच्या प्रांतांत लुडबुड करूं लागले तर तें बरें नव्हे. याचा अर्थ असा नव्हे कीं सुशिक्षित लोकांनी गाण्याच्या प्रांतांत प्रवेशच करूं नये. पण सुशिक्षित लोक आणि गायक अशा दोघांचेही सहकार्य गाण्यासारख्या विषयास हवें. सहकार्यावांचून फळ नाहीं व फळावांचून तपश्चर्येला किंमत नाहीं !

पदव्या धारण करणाऱ्या सुशिक्षितांमध्ये स्वतःबद्दलची 'कर्तुमकर्तुम्' अशी एक विचित्र उच्च गंडाची (Superiority Complex) भावना निर्माण झालेली असते. गायकांना ते तुच्छ मानतात, पण एवढेच काय तर पलटणींतल्या अधिकाऱ्याप्रमाणें आम्ही सांगू तसें गायकांनी वागले पाहिजे असा त्यांचा सतत अट्टाहास असतो. पण सुशिक्षित म्हणवणाऱ्या मंडळींनीं जरा अंतःकरणाच्या आंतल्या कप्प्यांतून येणारा साद ऐकला तर त्यांना कळून चुकेल कीं गानदेवतेची उपासना ही गोष्ट महान् कष्टाची आहे. देवघरांत तेवणारा दिवादेखील सतत तेवत ठेवणें जमत नाहीं, मग संगीतासारख्या श्रेष्ठ विद्यांचे जतन करणे किती कठीण, सुशिक्षितांच्या मतानुसार गायकांना कदाचित् व्यवहार समजत नसेल, पण त्यांना बाहेरचा व्यवहार कळला नाहीं तरी गाण्यांतला व्यवहार मात्र पुरेपुर समजतो. आणि म्हणूनच पंडितजी आपला प्रत्येक शिष्य जसा गाण्यांत तरबेज हवा तसा व्यवहारचतुर असावा अशा आग्रहानें तयार करीत.

पंडितजींनीं जाणलेलें राष्ट्रभाषेचें महत्त्व

त्या काळीं संगीत परिषदांमध्यें जी चर्चा होत असे ती इंग्रजी भाषेतूनच होई. अर्थातच ज्यांच्यासाठीं परिषदेचा हा व्याप मांडलेला होता त्या विद्वान् गायकांना त्यांतील कांहींच कळत नसे. चक्रव्यूहांत सांपडलेल्या अभिमन्यूप्रमाणें ते भांबावून विचारीत की हें काय चाललें आहे? संगीताच्या परिषदेतील महत्त्वाच्या गोष्टी संगीत कलेची जन्मभर उपासना करणाऱ्या गायकाला जर समजल्या नाहींत तर त्यांचा उपयोग काय ?

आणि म्हणूनच ही सर्व परिस्थिति लक्षांत घेऊन पंडितजींनीं परिषदेचे सर्व व्यबहार हिंदी भाषेत सुरू केले, कारण त्यांना संगीत कला ही मूठभर—-

—-लोकांची मिरासदारी बनवायची नव्हती तर तिचे लोण जनताजनार्दनापर्यंत पोहोंचवायचे होतें. पंडितजींच्या या सुधारणेमुळेच अगदीं सर्व सामान्य गायकाला देखील परिषदेंत काय चर्चा चालते हें कळू लागलें आणि सहाजिकच त्याविषयी आत्मीयता वाटू लागली, पंडितजींनी अत्यंत धडाडीनें अनेक ठिकाणी संगीत परिषदा सुरू केल्या आणि लोकांत एक प्रकारची विलक्षण जागृति निर्माण केली. आज उदाहरणादाखल संयुक्तप्रांत घेतां येईल, की, ज्यामध्यें असें एकही शहर नाहीं कीं, जेथें संगीताची परिषद भरत नाहीं, पण आजकाल असें झालें आहे कीं, एकाद्या परिषदेंत थोडासा देखील मतभेद झाला तरी फुटून निघालेली मंडळी लगेच दुसरी परिषद भरविण्याचे खटपटीस लागतात. त्यामुळे परिषद म्हणजे निष्ठावंत गायकांचे एकत्रीकरण ही स्थिति आज मुळींच राहिलेली नाहीं. त्याउलट आजकाल भरविल्या जाणाऱ्या परिषदा म्हणजे घनिकांचा एक उत्तम धंदाच झाला आहे. अर्थात् माणसाला भविष्यकाळाच्या भीषण छाया अगोदर दिसत नाहींत त्या अशा ! नाहींतर परिषदांच्या व्यापांत पंडितजी पडलेच नसते.

आपला स्वार्थ साधण्यासाठीं परिषदा भरविणारे लोक आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठीं पंडितजींसारख्या महान् गायकाला 'ते केवळ भजनी गायक आहेत,' असें म्हणत, ही गोष्ट तर फारच खेदाची आहे.

बनारसमधील परिषद

१९२५ साली कै. पंडित भातखंडे यांनीं बनारसला एक परिषद भरविली. आणि आश्चर्य हें कीं पंडितजींना परिषदेचे साधें आमंत्रणही गेलें नाहीं. बाकी संगीताची परिषद आणि तेथें पंडितजींना न बोलावणे हें कधी तरी तरी शक्य होतें का ? स्वागत समितीत पुष्कळ वादविवाद झाले तरी कै. पं. भातखंडे पंडितजींना बोलविण्यास तयार होईनात. अखेर स्वागतसमितीच्या सर्व सभासदांनी, पंडितजींना न बोलाविल्यास आम्ही सर्वजण राजीनामे देऊं, असें सांगतांच नाइलाजानें पंडितजींना बोलावणें आलें.' पंडितजी परिषदेत गेले आणि त्यांनी प्रभाव पाडला हें सांगणें नकोच !

–अर्थात् पं. भातखंडे यांनीं पंडितजींना बोलाविण्याचे बाबतींत टाळाटाळ कां केली हेंच समजत नाहीं, पण याचा अर्थ असा नव्हे कीं, पंडित भातखंड्यांनीं संगीत क्षेत्रांत कांहींच केलें नाहीं. संगीताच्या क्षेत्रांत कै. पं. भातखंडे यांनी अनेक उपयुक्त संशोधनें केली आणि गाण्याची केवळ आवड असतांना त्यासाठीं तनमनधन अर्पण केलें. या गोष्टी निर्विवाद सत्य आहेत. पं. भातखंडे यांचेवर कोणत्याही प्रकारें टीका करण्याची इच्छा नसतांना देखील संगीतकलेच्या आणि पंडितजींच्या कार्याच्या अनुषंगानें सुचलेले विचार व प्रत्यक्ष आलेले अनुभव यांवरून माझ्या सदसद्विवेक बुद्धीस जें पटेल तेंच मी लिहीत आहे व लिहिणार आहें. कै. पं. भातखंडे व कै. पंडित विष्णु दिगंबर या दोघांनी एकत्र येऊन कार्य केलें असतें तर संगीत कलेचा वेल आजच्यापेक्षां किती तरी अधिक फोफावला असता. पंडितजी केवळ बोलत नसत तर तें कृतींत आणून दाखवीत. केवळ शास्त्राच्या मागें न लागतां प्रत्यक्ष दिव्य संगीत ऐकवून लोकांना पंडितजींनी संतुष्ट केलें. पंडितजींचें चालू असलेलें विशाल कार्य सहन न होऊन कांहीं संकुचित वृत्तीच्या लोकांनी पंडितजींच्या कार्यावर टीकास्त्र उठविलें, बाकी टीका होणें हें त्या व्यक्तीच्या गुणीपणाचें लक्षण नव्हे का ? कलाकृतींत काय किंवा व्यक्तीत काय, जेव्हां कांहीं तरी गुण असतील तेव्हांच त्याचे रसग्रहण व्हायचे व त्यावर टीका व्हायची.

संगीताचें मराठीकरण

कोणतेंहि चांगलें चाललेलें कार्य कसें हाणून पाडतां येईल यासाठींच दुष्ट लोक टपून बसलेले असतात. १९२८ सालीं पुण्याला दे. भ. कै. न. चिं. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेली महाराष्ट्र संगीत परिषद या गोष्टीला अपवाद ठरती तरच नवल. त्या वेळेस गंधर्व नाटक मंडळी पुण्यांत होती, नटसम्राट श्री. बालगंधर्व व पंडितजी यांचे संबंध फार जुने आणि चांगले होते. किर्लोस्कर थिएटर या कामी द्याल कां असें विचारलें असतां श्री, बालगंधर्वांनीं मोठ्या आनंदानें कबूल केलें. पण सगळ्याच गोष्टी ठरल्याप्रमाणें कुठें घडतात ! कारण श्री. बालगंधर्व—

—यांनीं एवढें कबूल करून देखील ४-५ दिवसच अगोदर थिएटर देतां येत नाहीं असा कंपनीच्या मॅनेजरांचा निरोप आला. कोठून कळ फिरली कोणास ठाऊक ? कां बालगंधर्वानाच काय वाटलें कोणास ठाऊक ? आपल्या मनांत योजलेली एक कल्पना अशी धुळीस मिळालेली पाहून पंडितजी थोडेसे खिन्न झाले, पण अशा अडचणींनी डगमगणारे पंडितजी नव्हते. "थिएटर मिळालें नाहीं म्हणून हात गाळून आमची परिषद आम्ही बंद करूं काय ? थिएरसुद्धां काय फुकट घेणार नव्हतों. त्याचें भाडें देणार होतों." असे उद्गार काढून पंडितजी दुसरें थिएटर मिळविण्याच्या मार्गास लागले आणि पंडितजींनी विजयानंद थिएटरांत परिषद भरवली. आणि याच परिषदेत साहित्यसम्राट कै. तात्यासाहेब केळकरांनीं संगीताच्या मराठीकरणाचा ठराव मांडला; आणि पूर्वपरंपरागत चालत आलेल्या कल्पनांना चांगलाच धक्का दिला. अर्थात् थोडा विरोध या गोष्टीस घडलाच, पण अखेर 'मराठीकरणा 'चा ठराव बहुमतानें पास करण्यांत आला. या एकाच ठरावामुळे गेलीं १३ ,वर्षे महाराष्ट्रत मराठीकरणाच्या विषयावर बरेच वादविवाद झाले, पण एका तऱ्हेनें या वादाचा निकाल १९३७ सालीं भरलेल्या नागपुरांतील साहित्य संमेलनांत लागला, मराठीकरण करावें असा ठराव पास होऊन त्यावर महाराष्ट्रांतील सर्व साहित्यिकांचे शिक्कामोर्तब होऊन आपोआपच हा विषय व त्याची चर्चा आतां संपलेली आहे. अर्थात् 'वाद' ही गोष्टच अशी आहे कीं तिला अंत नाहीं. पण या ठरावामुळे संगीताचे बाबतींत महाराष्ट्र चांगलाच जागा झाला ही गोष्ट मात्र निर्विवाद सत्य आहे.

गांधर्व महाविद्यालयाची मुंबईस इमारत

पंडितजींनी मुंबईस विद्यालय सुरू केलें. पण तें तेवढेच राहिलें नव्हतें. विद्यार्थ्यांची संख्या अतिशय मोठ्या प्रमाणावर वाढल्यामुळे विद्यालयास जागा अपुरी वाटूं लागली. त्यामुळे विद्यालयाच्या शाखा निरनिराळ्या ठिकाणीं निघू लागल्या, अशा रीतीने भाडयाच्या इमारती ५-६ घेऊन सुद्धां व ५०० ते ६०० रु. भाडें भरून देखील या विद्यालयाला जागेची

–अडचण पडू लागली. तेव्हां मुंबईस निरनिराळ्या सभांतून विद्यालयाची स्वतःची इमारत व्हावी व त्यासाठीं धनिकांनी व दानशूरांनीं इकडे लक्ष द्यावें अशी विनंति पंडितजी करीत असत.

सद् हेतूने प्रेरित झालेल्या व्यक्ति आणि संस्था यांना कधीच कांहीं कमी पडत नाहीं आणि म्हणूनच एका दानशूरानें कळकळीनें पुढे येऊन मदत करण्याची आपली इच्छा व्यक्त केली. आणि त्यांनी पंडितजींबरोबर वाटाघाटी सुरू केल्या. होतां होतां सर्व गोष्टी जमून आल्या. सैंढर्स्ट रोडवर मुंबईच्या इंप्रूव्हमेंट ट्रस्टकडून एक प्लॉट घेतला गेला. कांहीं वर्षाचे करारावर पैसे वगैरे भरण्याच्या आर्थिक गोष्टी निश्चित झाल्या. १९१३ सालीं सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर यांच्या हस्तें इमारतीची कोनशिला बसविली. तेव्हां फार दिवस हृदयाशी बाळगलेली आकांक्षा पुरी झाल्यामुळे पंडितजींना जें समाधान लाभलें तें शब्दांनी व्यक्त करणे अशक्य आहे.

इमारतीसाठीं जरूर ती आर्थिक मदत करणारा हा उमद्या दिलाचा गृहस्थ प्रसिद्धीसाठीं मुळींच हपापलेला नव्हता. आणि म्हणूनच इमारतीचें प्रत्यक्ष काम सुरू झाल्यानंतर त्या उदार गृहस्थांचें नांव समजलें, ते म्हणजे श्रीमंत सरदार बाबासाहेब बिवलकर हे होत. श्रीमंत बिवलकर हे कै. श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन मिरजकर यांचे जामात होत. पंडितजींचा व त्यांचा फार जुना स्नेह असल्यामुळे त्यांनीं इमारतीला लागणारा सर्व पैसा मी देतों व वर्षाअखेरी कांहीं ठराविक हप्त्यानें फेडा असें सांगितलें, श्रीमंत बिवलकर हे अतिशय सरळ मनाचे व सालस स्वभावाचे होते. त्यांनीं अमुक एक गोष्ट करतों असें म्हटलें कीं अगदीं काळ्या दगडावरची पांढरी ब्रह्मरेघ ! त्यामुळेच केवळ सव्वा वर्षाच्या अवधीत गांधर्व महाविद्यालयाची स्वतःची टोलेजंग इमारत मुंबईत मोठ्या दिमाखानें झळकू लागली. ती इमारत निव्वळ दगडधोंड्यांनी बनलेली नव्हती. पंडितजींच्या परिश्रमामुळे आणि बाबासाहेबांच्या पुण्याईनें उभारलेली व पंडितजींच्या आशा-आकांक्षांचे ज्वलंत प्रतीक असलेली इमारत होती ती.

१९१५ साली त्या इमारतीचा उद्घाटन समारंभ त्या वेळचे मुंबईचे—--

–गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांचे हस्ते झाला. चांदीच्या किल्लीनें कुलूप उघडून उद्घाटन झाले म्हणून जाहीर करतांच चौघडा नौबती वाजूं लागल्या. सर्व वातावरण आनंदभरित झालें होतें. संगीत कलेच्या प्रांतांतील हा मंगल प्रसंग खरोखर अविस्मरणीय ठरला. या प्रसंगी गव्हर्नरसाहेबांना अतिशय समर्पक अशी भेट (चांदीचा तंबोरा) देण्यांत आली. मुंबईसारख्या शहरांत संगीतकलेच्या प्रचारासाठीं कार्य करणारी संस्था सुरू झाल्यानें मुंबईच्या सर्व वर्तमानपत्रांतून विद्यालयाबद्दल व पंडितजीं बद्दल धन्योद्वार प्रगट केले गेले. पंडितजींच्या कार्याची सुरवातीस जरी उपेक्षा केली गेली तरी अखेरीस त्याचें चीज झालें. अशा रीतीनें जुन्या इमारतींतून नव्या इमारतींत विद्यालय गेल्यानें फार फायदा झाला. कोहिनूर हिरा कोठेंहि ठेवला तरी आपलें तेज प्रगट केल्यावांचून कसा राहील ? त्याहीपेक्षां त्याला सुंदर कोंदण मिळालें तर त्याची सुंदरता शतपटीनें वाढणार ! विद्यालयाचे बाबतींत तसेंच झालें. विद्यालयाची इमारत चार मजली असून तळमजल्यावर वाद्यांचे प्रदर्शनाचा एक हॉल होता. बाजूच्या खोल्यांतून वादनाचे वर्ग बसत. दुसऱ्या मजल्यावर प्रार्थना हॉल होता; व पांच खोल्यांतून वर्ग बसत. तिसऱ्या मजल्यावरील व्यवस्था याच प्रकारची होती. शिवाय तेथे पंडितजींचें प्रिन्सिपॉलांचे कार्यालय होतें, चौथ्या मजल्यावर ७००/८०० लोक खुर्च्यांवर बसू शकतील असा एक मोठा हॉल होता. हॉलचे एकंदर वातावरण गाण्याचे जलशास अत्यंत अनुकूल असल्यानें धोबी तलावावरील फ्रामजी कावसजी हॉलमध्यें होणारे जलसे व सर्व समारंभ विद्यालयाचे जागेंतच होऊं लागले, पवित्र कार्यासाठीं स्थापन झालेल्या संस्थांचे पावित्र्य थोरांच्या दर्शनानें अधिकच वाढतें, गांधर्व महाविद्यालयास अनेक थोर लोकांनीं भेटी दिल्या, कै. लोकमान्य टिळक, कै. महात्मा गांधी, कै. देशबंधु चित्तरंजन दास, कै. नेताजी सुभाषचंद्र, कै. लाला लजपतराय, कै. पंडित मदनमोहन मालवीय इत्यादि थोर राजकीय पुढारी संस्थेत येऊन गेले, त्याचप्रमाणें कै. श्रीमंत मिरजकर, कै, श्रीमंत कुरुंदवाडकर, कै. श्रीमंत इचलकरंजीकर, श्री, बावडेकर, लिमडीचे ठाकूर, श्रीमंत बिवलकर इत्यादि थोर संस्थानिक विद्यालय पाहून गेले.--

—अशा रीतीनें विद्यालयाची भरभराट झाल्याबद्दल पंडितींना एक प्रकारचे समाधान वाटत होतें. पण झालेल्या कर्जामुळे त्यांना सारखी काळजी लागून राहिली होती. ज्या त-हेनें देणग्या मिळावयास पाहिजे होत्या त्या कमी झाल्या. त्यांतच पहिल्या महायुद्धाची धामधूम सुरू झाल्यानें लोकांचे लक्ष संगीत कलेकडे राहिलें नाहीं. पंडितजी कोणासहि भेटण्यास जात तेव्हां युद्धाची सबब पुढें करून धनाढय लोक पैशाची मदत करीत नसत. पंडितजींच्या चित्तांत आपल्या विद्यालयाच्या भवितव्याच्या विचारानें फार मोठी कालवाकालव होई. इतकी यातायात करण्यापेक्षां विद्यालय बांधलेंच नसतें तर एक वेळ बरें असा उद्विग्नतेचा विचार त्यांच्या मनांत आल्यावांचून रहात नसे, जमेची बाब एक आणि खर्चाचीं तोंडें हजार अशी स्थिति झाली. इंप्रुव्हमेंट ट्रस्टचा हप्ता, शिक्षकांचे पगार, विद्यालयांतील वाद्यांची व इतर दुरुस्ती यांचा खर्च, उपदेशक वर्गाचा कपडालत्त्याचा व भोजनाचा खर्च असे एक ना दोन ! पण पंडितजींनीं धीर सोडला नव्हता. एकजुटीची शिष्यमंडळी तर हात जोडून वाटेल ते परिश्रम करण्यास कंबर कसून तयार होती. पण पैसा कसा निर्माण करावा याचा मार्ग कांहीं केल्या सांपडेना, माणसाला सगळीं सोंगें आणतां येतात पण पैशाचें सोंग आणणें कठीण म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. विद्यालयाच्या आणि पंडितजींच्या आशाआकांक्षांच्या जीवनमरणाचा प्रश्न होता, तेव्हां बाहेरगांवीं जाऊन जलसे करून कांहीं फंड मिळतो कां पहावा म्हणून पंडितजी बाहेर पडले. पण आर्थिक अडचणींमुळे तेही शक्य झालें नाहीं. अत्यंत उदास मनःस्थितींत निदान विद्यालयाचे कार्य तरी जोमांत चाललें आहे तें चालू दे म्हणून पंडितजी पुन्हां मुंबईस आले व मुंबईत राहूनच कांहीं फंड जमा करतां आला तर पहावें म्हणून खटपटीस लागले. पण फंड फार थोड्या प्रमाणांत मिळाला. त्यांत भागेना म्हणून पंडितजी बाहेरचे बोलावणें आलें होतें म्हणून पार्टी घेऊन बाहेरगांवी गेले.

परिस्थितीचें पारडें फिरलें

–पंडितजी बाहेरगांवी गेले खरे, पण इकडे कर्जाऊ रक्कम घेतलेल्यांचें व्याज दिले गेलें नव्हतें व मुद्दलसुद्धां कांहीं फिटू शकले नव्हतें !

अशा परिस्थितींत श्री. बाबासाहेबांना भेटून आपल्या परिस्थितीचा सर्व खुलासा पंडितजींनी करावयास पाहिजे होता, तो पंडितजींनी केला नाहीं, असें त्या वेळच्या आम्हां शिष्य लोकांना वाटलें, परंतु पंडितजींना विचारतांच ते म्हणाले, "व्याजहि वर्षात देऊ शकलो नाहीं, व कर्जफेडहि कांहीं करूं शकलों नाहीं! अशा परिस्थितींत मी श्री. बाबासाहेबांना कसा भेटूं ? अशी वाईट वेळ कधी आली नव्हती !! "

शेवटीं श्री. बाबासाहेब यांच्या वकिलांचेकडून पैशाच्या मागणीबद्दल नोटीस आली ! ती वाचून दाखवितांच पंडितजींचा धीरच खचून गेला !! एकदम परिस्थितीचें पारडें फिरल्यासारखें झालें. तरी पण पंडितजींनी घडपड करण्याचें सोडलें नाहीं. कांहीं मंडळींच्या भेटी घेतांना कांही व्यापारी तत्त्वावर विचार झाला. 'घर उभे आहे; तेव्हां घरावर पैसे कोणीहि देईल' असेंहि पंडितजींना सांगण्यांत आलें.

अशा स्थितीत पंडितजी श्री. बाबासाहेबांना भेटण्यास गेले. तेथें बरीच खडाजंगी होऊन मार्च अखेर पैसे भरल्यास, व्याजासह होणाऱ्या ९६००० रुपयांपैकीं व्याजाचे ६००० रुपये सूट देण्याचे श्री. बाबासाहेब यांनी मान्य केलें. लागलीच पंडितजी कर्ज उभारण्याच्या व्यवस्थेला लागले. दोन महिने खटपट केली, परंतु कांहीं जमलें नाहीं. इकडे कर्ज देऊ इच्छिणाऱ्यांचे वकील, सॉलिसिटर वगैरे विद्यालयाची इमारत पाहून जात होते. होतां होतां विद्यालयाचे इमारतीवर कर्ज देणारे ६०,००० रु. देत आहेत, बाकीच्या ३०,००० रुपयांची व्यवस्था काय करावी असा बिकट पेंच पंडितजींना पडला ! !

गजेंद्र मोक्ष **!!**

उरलेल्या ३० हजारांची व्यवस्था करण्याकरितां पंडितजींच्या पुन्हां भेटी सुरू झाल्या. भेटींमध्यें पंडितजींचे परमप्रिय मित्र व रामभक्त कै. रा. रा. सुकथनकर इंजिनिअर यांची गांठ पडठी. त्यांना सर्व हकीगत पंडितजींनीं निवेदन केली. ती ऐकून रा. रा. सुकथनकरसाहेबांना फार वाईट वाटलें ! ते पंडितजींना म्हणाले, "तुमच्यासारख्या रामभक्तावर असें संकट परमेश्वर कां आणतो तें कळत नाहीं."

दुसरे दिवशीं सकाळीं ८-८॥ च्या सुमारास श्री. सुकथनकरसाहेब अचानक पंडितजींना भेटण्यास आले व बोलता बोलतां त्यांनी सर्वांना चकित करून सोडणारी पुढील गोष्ट सांगितली. "आज पहांटे माझ्या मनांत कसली तरी प्रेरणा होऊन कुणीतरी मला सांगू लागलाः-पंडितजी संकटांत आहेत; तुम्हांला काय मदत करतां येईल ती करा, व ती तुम्ही केल्याशिवाय तुम्हांला बरें वाटणार नाहीं." असें म्हणून त्यांनी पंडितजींच्या समोर सरकारी प्रॉमिसरी नोटांचे पुडकें ठेवलें नि उद्‌गारले, "पंडितजी, माझ्या प्रेरणेप्रमाणें भी या दहा हजारांच्या प्रॉमिसरी नोटा आणल्या आहेत, त्या विकून त्याचे रुपये तुमच्या कर्जफेडीसाठीं घ्या ! "

हैं ऐकतांच पंडितजींना जो आनंद झाला तो वर्णन करतां येत नाही !! परमेश्वरावर आधींपासूनच पंडितजींचा दृढ विश्वास होता, तो श्री. सुकथनकरसाहेबांच्या या प्रेरणेमुळे दृढतर झाला !!! " परमेश्वर या संकटांतून मला खात्रीनें निभावून नेणार" असा पंडितजींना आत्म-विश्वास वाटूं लागला.

श्री, सुकथनकरसाहेबांच्या मदतीमुळे आतां फक्त वीस हजारांचीच काळजी पंडितजींना राहिली, त्याहि काळजींतून परमेश्वरानें पंडितजींना थोड्याच दिवसांत मुक्त केलें, नि ठरल्याप्रमाणे मार्चअखेर श्री. बाबासाहेब यांचे सॉलिसिटरचे ऑफिसांत नव्वद हजार रुपये भरून श्री. बाबासाहेब यांच्या कर्जातून पंडितजी मुक्त झाले !

पंडितजी प्रवचनकार झाले !!

१९१६ च्या चातुर्मासांत चार महिने श्रीतुलसीदासकृत रामायणावर पंडितजींनी, विद्यालयाचे फंडाकरितां, विद्यालयाचे हॉलमध्येंच प्रवचनें करण्याचा कार्यक्रम सुरू ठेवला. चार महिन्यांत विद्यालयाचे फंडास सुमारें साठ हजार रुपये मिळवून दिले !

त्याच वेळीं विद्यालयास जोडून विद्यार्थ्यांचे वसतिगृह बांधण्याचे घाटूं लागलें, पंडितजींची शिष्यमंडळी म्हणत होती की, आतां फक्त तीस हजार रुपयेच पाहिजे आहेत, तेवढे फंड म्हणून जमा करून, कर्जमुक्त झाल्यावरच मग मागील इमारत बांधतां येईल. परंतु या विचारापेक्षां, मागें इमारत ताबडतोब बांधावी या विचाराचा प्रभाव जास्त पडून, मार्गे वसतिगृहाची इमारत बांधण्याचे ठरलें !

श्रीरामायणामुळे संत लोकांचा व पंडितजींचा परिचय होऊं लागल्यानें मागील इमारतीचा कोनशिला समारंभ श्रीनारायणमहाराज केडगांवकर यांचे इस्तें झाला व त्याच इमारतीचा उद्‌घाटनसमारंभ श्रीमंत नारायणराव ऊर्फ बाबासाहेब इचलकरंजीकर यांचे इस्तें झाला !!

अशा त-हेनें विद्यालयाचें कार्य चांगलें चालू झालें. १९१७ च्या चातुर्मासांत पुन्हां रामायण-प्रवचन करण्याचे ठरलें. चातुर्मास संपला. परंतु मागील वर्षापेक्षां या वेळीं फंड अजिबात कमी मिळून रामायणास गर्दीसुद्धां अगदी बेताचीच होत होती.

पुढें विचार करून, बाहेरगांवीं हिंडून पूर्वीप्रमाणें जलसे करण्याचें ठरलें. १९१८ साली लढाई बंद झाली, व पुढें कांहीं काळ चांगला येईस असें वाटत होतें. परंतु खरें बोलायचे तर पंडितजींची आर्थिक परिस्थिति कांहीं सुधारली नाहीं !

विनाशकाले विपरीतबुद्‌धिः

मध्यंतरी इमारतीच्या किंमती पुष्कळच वाढल्या. त्या वेळीं विद्यालयाच्या इमारतीस जवळजवळ पांच ते सहा लाख रुपये किंमत येत होती. आणि १९२१ साली याच इमारतीवर कर्ज देणाऱ्याकडून ऐंशी—--

—हजार रुपये कर्ज काढले होतें, तें आतां व्याजासुद्धां लाखाच्या घरांत आलें होतें.

'इमारतीस किंमत उत्तमच येत आहे, तेव्हां आपलें दोन लाखांचे कर्ज फिटून दोनतीन लाख रुपये राहतील. त्यांत पुन्हां दुसरीकडे इमारत बांधतां येईल' असा सल्ला पंडितींना आम्हीं शिष्यमंडळींनी दिला. परंतु पंडितजी स्वाभिमानाला बळी पडून म्हणाले, "इतके मोठे लोक विद्यालयांत आले, इतक्या मोठ्या लोकांचे हातून उद्घाटन, कोनशिलासमारंभ केले, तेव्हां ही इमारत विकणें मला रास्त दिसत नाहीं !"

पुढील वर्षातच घरांच्या किंमती उतरल्या व पूर्वीसारखी किंमत येईना. विद्यालयाच्या इमारतीवरील कर्जहि कमी होईना !!

अखेर १९२४ सालीं विद्यालयाच्या इमारतीचा कर्जवाल्यांनी लिलांव पुकारून दोन लाख सोळा हजाराला इमारत फुंकून टाकली !!!

ही हकीगत आम्हां शिष्यमंडळींना जेव्हां कळली, तेव्हां प्रत्येक विद्यार्थ्याला हळहळ वाटली ! जेवण जाईना !! आम्ही पंडितजींच्या शिष्यांनीं या इमारतीकरितां फार खस्ता खाल्ल्या होत्या. रक्ताचें पाणी केलें होतें !!! त्यामुळे इमारत गेली हे वाक्य लिहितांना कसेंसेंच वाटत आहे !

पंडितजींचा हृद्रोग !

इमारतीच्या लिलांवाचे वेळीं पंडितजी मुंबईत नव्हते. ते दक्षिण हैद्राबादेस होते. लिलांवाची बातमी ऐकून ते बेचैन झाले ! तो दिवस त्यांना अत्यंत कष्टाचा गेला ! !

अशी वाईट वेळ आली तरी पंडितजी डगमगले नाहींत; पण हृद्रोग मात्र कायमचा लागला ! रामनामाचा जप करून क्षुब्ध मनाला शांति आणण्याची त्यांनीं खटपट केली, तरी शांति कांहीं केल्या येईना !!

थोडे दिवस गेल्यावर दुःखाचा वेग नि मानहानीचा उमाळा थोडा थंडावला, मग मात्र पंडितजी रामायणाच्या मार्गेच लागले. नाशिकला "श्रीराम नाम आधार आश्रम " स्थापन केलाच होता, तेथेंच ते वास्तव्य करूं लागले.---

मुंबईस त्यानंतर पंडितजी पुष्कळ वेळां गेले व त्याच इमारतींत जागा भाड्यानें घेऊन पुन्हां विद्यालय सुरू करावें, अशा विचारांत ते होते; परंतु तें कांहीं जमले नाहीं !

१९२६ साली विद्यालयाची रौप्य ज्युबिली साजरी करणेचे ठरलें, त्याप्रमाणे कराची मुक्कामी विद्यालयाची रौप्य ज्युबिली मोठ्या समारंभानें साजरी झाली ! अशा लौकिकाच्या गोष्टी पंडितजी 'कर्तव्य' म्हणून करीत होते; पण 'विद्यालयाची इमारत गेली' हा हृद्रोग पंडितजींना चांगलाच जाणवत होता ! !

आम्ही शिष्यमंडळीसुद्धां सॅड्हर्स्ट रोडवरून जाण्याचा प्रसंग कटाक्षानें टाळतोच; पण नाइलाजानें जावें लागलेंच तर ' हीच ती विद्यालयाची इमारत' असे हळहळून पहात पहात जातों ! ही इमारत आतां आपली नाहीं, या विचारानेंसुद्धां मनास मनस्वी दुःख होतें ! !

पंडितजींचें रामायण-प्रवचन

१९०२ सालच्या मे महिन्यांत 'भाई नंदगोपालजी के ठाकुरद्वारा'मध्यें (पंजाबमध्ये मंदिराला ठाकुरद्वारा म्हणतात) प्रेमसागर नांवाची सभा होती. त्या सभेत पंडितजींचे गायन झालें व त्यांचें बक्षीस म्हणून पंडितजींना तुलसीकृत रामायणाचे पुस्तक अर्पण करण्यांत आलें ! त्याच वेळीं सभेच्या अध्यक्षांनी पंडितजींना विनंति केली की, "आपले गायन तर स्वर्गीय आहेच; तथापि त्या गायनाला जर श्रीरामायणाच्या चौपायांची जोड दिली, तर तें गाणे अधिकच खुलून दिसेल. "

पंडितजींनीं, वरील विनंति लक्षांत घेऊन, नित्य रामायणचे वाचन सुरू केले, व त्यांतील चौपाया व दोहे रागदारींत बसवून ते गाऊं लागले

१९१०-११ सालीं मुंबईत माधव बागेत पंडितजींचे जाहीर रामायण-प्रवचन सुरू झालें व त्या रामायणाला अतोनात गर्दी होऊं लागली? आधीं पंडितजींचे गाणे चांगले; त्यांतच रामायणाला गाण्याची जोड दिल्यानें रामायण प्रवचन फारच आकर्षक होऊं लागलें ! !

पंडितजी कीर्तनकार झाले !

पंडितजींच्या घराण्यांत कीर्तनपरंपरा फार पूर्वीपासूनची, पंडितजींचे वडील बंधु पंडितजींच्या काळांत उत्तम कीर्तनकार होते. प्रस्तुत लेखक व त्यांचे सहकारी गुरुबंधु यांनी पंडितजींच्या वडील बंधूंजवळ-पं. गोपाळ बुवा यांचेजवळ-गायनाचे प्राथमिक घडे घेतलेले होते.

पंडितजी जरी संस्कृत फारसे शिकलेले नव्हते, तरी त्यांचेजवळ कीर्तन-परंपरेंतील गोष्टींचा भरणा भरपूर होता, रसाळ वाणी, चालू काळाला धरून प्रवचन करण्याची धाटणी इत्यादि गुण पंडितजींना त्यांच्या घराण्यांतूनच निसर्गतः प्राप्त झाले होते. कैक प्रसंगी रामायणानें गुंगवून टाकलेले व पंडितजींनीं गायनाच्या विद्वत्तेबरोबर कीर्तनाची विद्वत्ता केव्हां मिळविली याबद्दल आश्वर्यानें थक्क झालेले रसिक श्रोते पाहण्याचे भाग्य -लेखकानें प्रत्यक्ष साभिमान व सानंद अनुभवलें आहे !

रामायण-संकीर्तन मुंबईत तर इतकें लोकप्रिय झालें होतें कीं, मुंबईतील गुजराथी व मारवाडी समाजसुद्धां, एखाद्या गाण्याच्या बैठकींतल्याप्रमाणे त्यांत रंगून जाई ! संगीताला जमणारी निरनिराळीं स्वरूपें "पंडितजींनी इतकीं जमवून टाकलीं होतीं कीं, पंडितजी हे गायक आहेत की प्रवचनकार आहेत, कीं कीर्तनकार आहेत हेंच लोकांना कळेनासें झालें !!

सन १९१५ साली मिरजेस मुक्काम असतांना कै. श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन, मिरज संस्थानाधिपती यांनींच पंडितजींना कीर्तनाची दीक्षा दिली. पूर्वरंग व आख्यान पाठ करून पंडितजींनीं श्रीमंत मिरजकर यांचे समक्ष हिराबागेत पहिलें कीर्तन केलें, त्यानंतर पंडितजींनीं पुष्कळच कीर्तनें केली व नवीन आख्यानें रचिलीं, पुढे पुढें तर रात्र रात्रभर पंडितजींचे कीर्तन होऊं लागलें ! सर्व कीर्तनकार मिळून २४ तास कीर्तनें करण्याचे वेळीं, रात्री १ वाजल्यापासून सकाळीं ६ वाजेपर्यंत कीर्तन करण्यास कोणी कीर्तनकार तयार नसावयाचे ! ती वेळ पंडितजी हौसेनें पत्करीत !! अशा रीतीनें रसाळ वाणी व सुंदर गायन यांच्या जोरावर पंडितजींनीं—

कीर्तनप्रांतहि पूर्णपणे हस्तगत केला !!! शिवाय हिंदींतून व मराठींतून कीर्तनें पंडितजींनी सुरू केल्यामुळे संगीताच्या प्रसाराबरोबरच कीर्तन संस्थेचाहि प्रसार चांगलाच झाला !

रामनामाचा भारतभर प्रचार !

रामायणाचे प्रवचन करीत असतां राम, कृष्ण, शंकर, गणपती, देवी इत्यादि देवदेवींचे निरनिराळे सोपे मंत्र तालासुरांत बसवून, ते लोकांना प्रवचनांत म्हणायला सांगून, पंडितजी त्यांचेकडून ते पाठ करून घेत. त्यामुळे घरोघरी रामनाम सुरांत घेण्याची प्रथा सर्वत्र रूढ झाली ! पंडितजींचें मुख्य ध्येय म्हणजे संगीताचा प्रचार, तें ध्येय साध्य होण्यास जीं जीं उपयुक्त साधनें पंडितजींना मिळाली तीं तीं घेऊन त्यांनी संगीताचा प्रचार घराघरांत केला. " रघुपति राघव राजाराम, पतीतपावन सीताराम " या रामदासपंथी मंत्राचा पंडितजींनी भारतभर प्रसार केला !

प्रस्तुत लेखकास एकदां दक्षिण हैद्राबादेस जाण्याचा प्रसंग आला असतां, एका गल्लींतील मुसलमान बंधूंचीं मुलें 'रघुपति राघव राजाराम ' म्हणतांना आढळली ! तें ऐकून आश्चर्य वाटून त्यांपैकी एका मुलाला लेखकानें प्रश्न केला, "क्यौ भाई, यह भजन तो हिंदुओंका, और तुम कैसे गाते हो ?" यावर त्या मुलानें जे उत्तर दिलें तें लेखकास फार मौजेचें, आनंदाचे व अभिमानाचे वाटलें !! तो मुलगा म्हणाला, "देखो! यहा गौळीगुडामें एक हिंदू साधू रामायण की कथा करता था, और बडा अच्छा गाता था. उसके मुँहसे जो भजन निकलता था वह इतना मीठा था कि उसको गा लेनेकी इच्छा होती थी, और यहांपर कथा सुनने के लिये हजारों स्त्री पुरुष आते थे, और वह साधू सबको गाने को कहता था. वह सुनकर हम लोगोंने गाना गाकर याद करलिया ! "

तपासाअंती हे ' मिंदूंना सुद्धां हिंदु मंत्राची दीक्षा दुसरे तिसरे कोणी नसून आपलेच परमपूज्य गुरुदेव कळल्यावर लेखकाला 'अशा थोर विभूतीचा मी शिष्य आहे या विचारानें अतिशय धन्यता वाटली !

श्रीदत्तमहाराजांचा पंडितजींना प्रसाद !

१९१९ साली, कीर्तनाचा अभ्यास झाल्यावर, पंडितजींना आपल्या पूर्वपरंपरेची आठवण होऊन आपले पूर्वज सर्व दत्तभक्त होते व ते कीर्तन करीत होते, तेव्हां आपणहि श्रीनृसिंहवाडीस जाऊन श्रीदत्तमहाराजांचे समोर आपल्या कीर्तनाची हजेरी द्यावी, असें मनांत आलें. त्याप्रमाणें मिरजेहून श्रीनरसोबाचे वाडीस जाण्याचे त्यांनी ठरविले.

परंतु ते दिवस पावसाळी असल्यामुळे व त्या वेळीच अचानक महाराष्ट्रांत भयंकर पाऊस पडून श्रीकृष्णा नदीला महापूर आल्यामुळे, १०-१५ दिवसांनी वाडीस जाण्याचे ठरवून महापूर ओसरल्यावर, पंडितजी हे सर्व पार्टीसह नरसोबाचे वाडीस गेले. तेथें महापुरामुळे घाटावर इतका गाळ येऊन पडला होता कीं, श्रीदत्तदर्शनास कोणालाहि जाणें शक्य नव्हतें ! तेव्हां सर्व पार्टीला घेऊन तो गाळ काढण्याचे काम पंडितजींनी सुरू केलें !! २-३ दिवसांत सर्व गाळ निघून दत्ताच्या पादुकांचे दर्शन सर्वांना मिळू लागलें, तेव्हां जो तो पंडितजींना धन्यवाद देऊं लागला !!!

पंडितजींनी प्रथम श्रीदत्तासमोर कीर्तनाची व गाण्याची हजेरी दिली व मग रामायण कथा ७ दिवस सांगितली. त्यांच्या रामायण प्रवचनास खेड्यापाड्यांतून व इचलकरंजी, कुरुंदवाड वगैरे भागांतूनहि लोक येऊ लागले, श्री दत्तासमोर अशा त-हेनें संगीतासह रामायणावर पुराण सांगणें ही गोष्ट नवीन होती, त्यामुळे लोक पंडितजींचें रामायण ऐकून अगदी रामवेडे होऊन गेले होते ! ७ व्या दिवशी रामायण-समाप्तीला हजारों स्त्री-पुरुष जमले होते व रामनामाच्या नि दत्तनामाच्या गजरांत गुंग होऊन संगीतसागरांत डुंबत होते !!

अशा रीतीनें रामनामाचा संगीत संदेश घरोघर घाढून पंडितजी दुसरे दिवशीं कुरुंदवाडास, म्हणजे त्यांच्या जन्मभूमीस, जाण्यास निघतांना श्रीदत्त दर्शनास गेले असतां, पुजारी मंडळींनी पंडितजींना सांगितलें, "पंडितजी, आपल्यासारखे मोठे लोक येथे येऊन सेवा करतात, त्यांना आपण —

काय द्यावें या चिंतेंत आम्ही चूर असतां श्रीदत्तमहाराजांनी ती आमची चिंता दूर केली आहे ! आज पहांटे श्रीदत्त महाराजांचा आम्हांला दृष्टांत झाला की, "पंडितजींना आमच्या अंगावरची छाटी प्रसाद म्हणून द्यावी."

कोणालाच कधीं न मिळणारी श्रीदत्तमहाराजांची छाटी आपणांस देण्याची खुद्द दत्तमहाराजांची आज्ञा झाली आहे, हें, पंडितजींच्या कानी पडतांच पंडितजींना गहिंवरून आलें व आपल्या पूर्वजांवर जशी दत्ताची कृपा होती तशीच आपल्यावरहि आहे हें पाहतांच पंडितजींचे डोळ्यांतून अश्रू वाहूं लागले ! प्रसाद देतांना तेथे हजर असलेले लोक आनंदाश्रूनी स्तंभित होऊन गेले होते !!

अशा स्थितींत पंडितजींनीं ईश्वरी प्रसाद म्हणून ती छाटी घेतली व श्रीदत्तनामाच्या गजरांत तेथून कुरुंदवाडास प्रयाण केलें.

पुढें कित्येक वर्षे पंडितजींनी त्या छाटीचा उपयोग रामायण प्रवचनाचे वेळीं साक्षेपाने वापरून केला !

तपस्वी पंडितजी !

श्रीक्षेत्र नृसिंहवाडी येथील श्रीदत्तमहाराजांचा कृपाप्रसाद म्हणून मिळालेल्या भगव्या छाटीचा उल्लेख करून पंडितजी पुढें विनोदानें म्हणत :
" परमेश्वराच्या प्राप्तीकरितां किंवा कोणत्याहि कार्याच्या सिद्धीकरितां, सर्वस्वाचा त्याग करून अशी भगवी छाटी (कफनी) अंगिकारावी लागते !" या छाटीमुळेच पुढील काळांत इतर कपड्यांचा त्याग करण्याची प्रवृत्ति पंडितजींना झाली व नेहमी कफनीच घालणें त्यांना आवडूं लागलें ! त्यानंतर रंगीबेरंगी अशा पुष्कळच कफन्या करून पंडितजी त्या वापरू लागले !

१९१६ साली विद्यालयाच्या इमारतीवरील गंडांतरात केवळ रामायण सांगूनच साठ हजारांचा निधि पंडितजींनीं जमविला होता! त्यानंतर कित्येक वेळां एक कोट रामनामाचा जप स्वतः केला, नि लोकांच्याकडून करविला !! श्री. गोसेवक चौंडेमहाराज यांनीं कोट रामनामाचा संकल्प केला होता, तो पूर्ण होणे कठीण, असें श्री. चौंडेमहाराजांना वाटतांच,----

–त्यांनीं पंडितजींच्याकडे धांव घेतली व पंडितजींनीं त्यांचा संकल्प पुरा केला !
अशाच त-हेनें अलाहाबाद, बनारस या ठिकाणीं सुद्धां कोटींनीं जप करून घेऊन रामनामाची तपश्चर्या केली, पंडितजींचें नेहमीचेंच तत्त्व असे की, जें काम हाती घ्यावयाचें तें पूर्ण करून सोडावयाचे ! 'निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतां एतद्धि गोत्रव्रतम्' हेच व्रत त्यांनीं अंमलात आणलें !! 'अनारम्भो हि कार्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम्। प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ।।' हेंच 'द्वितीय बुद्धिलक्षण' त्यांच्या अद्वितीय बुद्धीचे होतें !!!

संत पंडितजी !

१९१५ सालीं पुण्यांतील तुळशीबागेत पंडितजींनीं रामायणावर प्रवचन केले, त्यानंतर १९२८ साली भिकारदास मारुतीचे मंदिरांत तीन आठवडे प्रवचन केलें.

मिरजेस रामायण प्रवचन केलें ते, मोंगली कारकीर्दीत मिरजेच्या किल्ल्यांत श्रीरामदासस्वामींनी स्थापन केलेल्या मारुतिरायासमोर ! हजारों स्त्री-पुरुष पंडितजींच्या या प्रवचनास जमत असत !!

तिकडे उत्तर हिंदुस्थानांत लाहोर, अमृतसर, देहली, पतियाळा, मंडी इत्यादि ठिकाणी रामायणावर प्रवचनें करून पंडितजींनी संगीताचा प्रचार केला, हरिद्वारला तर गंगातटाकीं 'हरी की पावडी'च्या अगदी जवळ रामायणाची कथा सांगण्याचा पहिला मान पंडितजींनाच मिळाला !

या रामायण-प्रवचनांमुळेच पं. मदनमोहन मालवीय व महात्मा गांधींच्यासारखीं जगद्वंद्य माणसें पंडितजींच्या रामायणावर मोहित असत !!

अशा रीतीनें भक्तीची ज्योत पंडितजींच्या मनांत एकसारखी तेवत चालली होती, अखेरीला तर रामनामाचा प्रचार करणें हें एक पंडितजींचे ध्येयच होऊन बसलें होतें. मात्र असें होतांना, पंडितजी आपलें गाणें कधी विसरले नव्हते, आपल्या गाण्यामुळेच लोक आपलें प्रवचन—---

ऐकतात, ही त्यांच्या मनाची खात्री कायम होती. तसेंच संगीताच्या साहाय्यानेंच रामनामाचा जप केला असतां, तो जास्त फलदायी होतो असें ते श्रोत्यांना सांगत. आपल्या आपत्कालीं रामनामच आपणांस तारील असा पंडितजींचा रामनामावर दृढ विश्वास बसला होता.

अशा वेळीं कांहीं लोक पंडितजींना संत समजू लागले, कांहीं लोक तुलसीदासांचा अवतार समजू लागले; तर कांहीं लोक पंडितजी रामदासांच्या 'रघुपति राघव राजाराम' या मंत्राचा प्रचार करीत म्हणून 'रामदासांचा अवतार' असें त्यांना म्हणू लागले !

संसारी साधू !

लोक जरी पंडितजींना 'अवतारी पुरुष' मानीत असत, तरी स्वतः पंडितजींना मात्र या उपाधीचा राग येई! कधीं कीं त्या बाबतींत लोकांचें हंसें उडविण्यासहि पंडितजी कमी करत नसत !! आम्हां शिष्यवर्गाला पंडितजी कधी 'संत' वाटले नाहींत. कारण ते अत्यंत व्यवहारी संसारी पुरुष असल्याचे आमच्या नित्य अनुभवास येत होतें. इतकें असूनसुद्धां कांहीं लोक पंडितजींची टवाळी करीत असत. कांहीं गायक तर अगदीं निंदा करीत ! एका साधारण प्रतीच्या गायकानें तर टोपण नांवाखाली पंडितजींची भयंकर निंदा केली होती! तथापि पंडितजींच्या स्वार्थत्यागापुढें व संगीत प्रचाराच्या कार्यापुढे त्यांची निंदा कोणीहि ऐकत नसत. अखेरपर्यंत पंडितजी संसारीच राहिले. त्यांनीं आपलें सर्व जीवन संगीताच्या प्रचारासाठीं अर्पण केलें होतें !!

वाईट काळांत वाईटपणे वागण्यापेक्षां रामायण सांगावें, व त्याकरितां इतर कपडे वापरण्यापेक्षां कफनी वापरणें अधिक बरें (आणि कफनी वापरण्याच्यामागे इतिहास होता) म्हणून ते कफनी वापरीत. रामायण सांगतां सांगतां, पंडितजींनी अशी एक अपूर्व शक्ति मिळविली होती कीं, त्यांच्या रामायण प्रवचनास त्यांचे वैरीदेखील चोरून ऐकण्यास येऊन बसत !

—जेथे जलशाला गर्दी होत नसे तेथे पंडितजी लोकांचीं मनें आपल्याकडे खेचून घेण्यासाठीं प्रथम रामायण प्रवचन करीत व नंतर गायनाचा जलसा करीत ! त्यामुळे जलशाचाहि प्रचार होई व आपण कशासाठीं जलसा करीत आहोत हेंहि लोकांना पटवून देतां येई.

रामायण हें विद्यालयाचा प्रचार करण्याचे एक साधन म्हणून पंडितजी त्याचा उपयोग करीत असत हें आम्हां शिष्यांना पूर्ण माहीत होतें, पंडितजी हे 'अवतारी पुरुष' नसून 'संसारी साधू' होते याची आम्हांस जाणीव होती.

रामनामाचा सुपरिणाम !

रामनामांत पंडितजी अखेरीस इतके रंगून गेले कीं, " आतां राम-नामाशिवाय मुखानें दुसरें कांहीं गाणे आवडेनासें झालें आहे " असें ते म्हणू लागले ! कोणी मुद्दाम 'जुन्या चिजा ऐकवा' म्हणून सांगितलें तरच ते त्या म्हणत. नाहीं तर जुन्या चिजा अजिबात म्हणत नसत.

अशा रीतीनें परमेश्वराच्या भजनांत रमल्यामुळे पंडितजींनीं आपल्या देहाचे सार्थक केलें, यांत काडीमात्र संशय नाहीं. परंतु संगीताचे मात्र अपरिमित नुकसान झालें असें म्हणणें भाग आहे. "जुन्या चिजांमधून परमेश्वराचे नांवहि नाहीं, तेव्हां त्या चिजांच्या धर्तीवर जर देवादिकांचर्ची पदे

म्हटली तर काय हरकत आहे?" असा पंडितजींचा सवाल होता. परंतु जुन्या परंपरेच्या लोकांना त्याच जुन्या चिजा पाहिजे होत्या ! त्यांनाहि पंडितजी पुढीलप्रमाणें उत्तर देत ! मला येत असलेले सर्व राग व येत असलेल्या सर्व चिजा मीं माझ्या पुस्तकांत दिल्या आहेत व शिष्यांना शिकविल्या आहेत. त्यांचेकडून त्या चिजा तुम्ही ऐका; मला मात्र चिजांच्या गर्तेत परत रुतवू नका. "

अशा प्रकारें रामायण वाचनाचा परिणाम पांडतजींच्या देहाच्या उद्धारार्थ झाला, असें म्हटलें तर अतिशयोक्ति होणार नाहीं. पंडितजींना दिसणेचें कमी झालें म्हणून सर्व रामायण मोठ्या अक्षरांत लिहून काढून ती पोथी पंडितजी वाचीत असत, नाशिकच्या रामनाम आधार आश्रमांत

कै. गायनाचार्य पं. विष्णु दिगंबर पलुसकर

संस्थापक : गांधर्व महाविद्यालय.

–तीच प्रचंड पोथी पूजेंत ठेविली आहे! ही प्रचंड पोथी बव्हंशी, पंडितजीचे त्या वेळचे 'हनुमान' म्हणून समजले जाणारे पं. शंकरराव व्यास यांनी लिहिली आहे !!

पंडितजींचा राष्ट्रीय बाणा

पंडितजींचा स्वदेशाभिमान फार जाज्वल्य होता. पंडितजी नेहमी म्हणत, "ज्या कलेवर किंवा विद्येवर आपण पोट भरतो, त्या विद्येचा सर्वत्र फैलाव करून त्या विद्येची किंवा कलेची उन्नति करणे हा सुद्धा एक प्रकारे स्वदेशाभिमानच म्हटला पाहिजे, "

सन १९०६-७ साली स्वदेशीची जी लाट उसळली होती त्या वेळीं पंडितजी व त्यांचे शिष्य स्वदेशी कपड्यांची ठाणे खांद्यावर घेऊन लाहोर येथे बाजारात विक्रीस जात होते !

राष्ट्रीय चळवळीच्या ज्या सभा होत तेथे हजारोंनी जनसमुदाय जमत असे, व त्या वेळी सभेत शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी पंडितजींना गाण्यासाठी पाचारण करण्यांत येई, पंडितजींचे मोहक सुस्वर स्वर कानी पडतांच सभेतील लोक एकदम शांत होत, व मगच सभेच्या कामास सुरुवात होई; तेव्हांपासूनच कोणतीही सभा सुरू करण्याचे अगोदर ईशस्तवन गाण्याची प्रथा पडली! आणि या सुयोग्य अशा प्रथेचे सर्व श्रेय पंडितजींच्या राष्ट्रीयत्वास दिले पाहिजे. सन १९०६ साली वंदेमातरम् म्हणण्यासाठी म्हणून पंडितजींना राष्ट्रीय सभेच्या चिटणिसाचे बोलावणे आल्यावरून ते बनारसला गेले होते; तेव्हांपासून प्रत्येक राष्ट्रीय सभेला बहुतेक पंडितजींना बोलावणे येई व तेहि आवर्जुन जात असत. सन १९१८ साली राष्ट्रीय सभेचे जादा अधिवेशन मुंबईस भरले, तेव्हां तर सर्व तऱ्हेची संगीताची व्यवस्था पंडितजींच्या विद्यालयाकडेच सोपविली होती ! १९२१ साली अहमदाबादेस राष्ट्रीय अधिवेशन सुरू होण्याचे वेळीं महात्मा गांधीजींना दरवाजावरील लोकांच्या गर्दीनें अडवून ठेवले, तेव्हां त्या गर्दीतून मुक्त होण्यासाठीं महात्माजींनी पंडितजींनाच बोलाविलें । अर्थात् तेथून मुक्त झाल्यावरच महात्माजी सभेच्या कामास गेले ।

ईशस्तवन गाण्यास मनाई **?**

राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनाबरोबरच, पुढें पुढें जवळ जवळ प्रत्येक वर्षी, पंडितजींनी संगीत परिषद् भरविली.

सन १९२३ साली कोकोनाडा येथे मौ, महमदअली यांचे अध्यक्षतेखालीं राष्ट्रीय सभेचे अधिवेशन भरलें होतें. त्या वेळीं अध्यक्ष महाशय मुसलमान असल्यामुळे, त्यांनीं प्रथम ईशस्तवन गाण्यास मनाई केली ! तेव्हां पंडितजींनीं, एकदम भडकून जाऊन, अध्यक्षांना विचारले, "राष्ट्रीय सभा म्हणजे काय मशीद आहे ? राष्ट्रीय सभा ही सर्व जमातींची आहे, तेव्हां संगीताला मनाई करण्याचा तुम्हांला काय अधिकार आहे ?”

तरीसुद्धां अध्यक्ष आपला हेका चालवू लागले, तेव्हां पंडितजींनीं अधिकच भडकून, अध्यक्षांना सवाल केला, " मघां वाजत गाजत येतांना वाद्ये वाजलेली तुम्हांस चालली, नि आतां मी ईशस्तवन करीत आहें, तें तुम्हांस चालत नाहीं हैं करें?" झालें ! सर्व मंडपांतून 'पंडितजींना गाऊं द्या, पंडितजींना गाऊं द्या' अशा आरोळ्या सुरू होतांच पंडितजी गाऊं लागले ! अध्यक्षांच्या परवानगीची त्यांनी वाटहि पाहिली नाहीं !!

मोठमोठे पुढारी पंडितजींच्या बाजुला आहेत असें पाहतांच अध्यक्ष अगदी चूप बसले !

पुढें मौ, महमदअल्ली हे पंडितजींना डेक्कन हैद्राबादला भेटल्यावर त्यांना म्हणाले, "वा ! पंडितजी, आपने तो हमारी कोकोनाडामें खूब उडाई !!" त्यावर पंडितजींनीं उत्तर केले, "तुम्ही करीत असलेला अपमान हा माझा अपमान नव्हता, संगीताचा तो अपमान होता, व तो मला सहन होईना म्हणून मी तसें उत्तर दिलें !! "

याबाबत सर्व हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रांतून पंडितजींची प्रशंसा झाली, व त्यामुळे त्यांचा राष्ट्रीय बाणा सर्वत्र दुमदुमून गेला !!!

पंडितजींचे राष्ट्रीय संगीत

पंडितजींनीं 'राष्ट्रीय संगीत' म्हणून एक पुस्तक काढून सभांच्या वेळीं राष्ट्रीय पदें म्हणण्याची लोकांची फार चांगली सोय करून ठेविली होती !

१९०६-७ साली 'जगमें घर की फूट बुरी' हैं पद बागेश्रींत बसविलें होतें. हें पद पंडितजी इतक्या आत्मीयतेनें म्हणत असत कीं, या घटकेला जरी त्याची नुसती आठवण झाली तरी सुद्धां अंगावर कांटा उभा राहतो !

शिवाजीवर एक हिंदी पद करवून घेऊन ते तेथें मुद्दाम म्हणत असत. अशी राष्ट्रीय वृत्तीचीं पदें पंडितजींनीं आपल्या ' संगीतामृत प्रवाह मासिकांत छापली होतीं, त्यांचा एवढा सुपरिणाम झाला कीं, जो तो ती राष्ट्रीय पदें म्हणू लागला ! 'भारत हमारा देश है' हें पद देखील पंडितजींनींच लोकप्रिय केलें ! गेल्या सर्व राष्ट्रीय चळवळींत हें पद सर्व लोक म्हणत असत !!

'वंदे मातरम्' हैं पर सुद्धां आपल्या काफी रागांत बसवून पंडितजींनीं तें इतकें ओजस्वी करून टाकलें कीं, त्या पदाची ओजस्विता पंडितजींच्या चालीनेच या घटकेपर्यंत पंडितजींच्या पश्चातहि राखली असून सर्व हिंदुस्थानभर याच चालीचा प्रसार झालेला आहे !

मध्यंतरी फक्त महाराष्ट्रांतच ही चाल बदलण्याची लाट कांहीं भावनाशून्य लोकांनीं उठविली होती. आपल्या विलासलोलुप प्रवृत्तीला आळा घालून 'बंदेमातरम्' हें पद ओजस्वीपणानें म्हणण्याचे धाडस करणें त्यांना शक्य नव्हतें, त्यामुळे 'वंदे मातरम् 'ला नवीन चाल लावणारा म्हणून प्रसिद्धीची इच्छा झालेल्यांची 'झिंजोटी'ची चाल 'वांझोटी' ठरून, पळून जाण्याचा प्रसंग पंडितजींच्या शिष्यांनी त्यांचेवर आणला ! ' जय वंदेमातरम् ! '

राष्ट्रीय बाण्याचा अज्ञातवास !

१९०७ सालीं दे. भ. लाला लजपतराय यांना हद्दपारी झाल्यावर पंजाबमध्यें फारच बिकट परिस्थिति उत्पन्न झाली ! पंडितजी हे 'चित्पावन' म्हणून त्यांचेवर सरकारी नजर होती !! १९०७-८ सालीं प्रत्येक चित्पावन माणूस लो. टिळकांचा अनुयायी समजला जात असे; आणि आमचे पंडितजी तर बोलून चालून 'टिळक सांप्रदायिक' होते, नि—--

–अखेरपर्यंत ते 'टिळक सांप्रदायिक'च राहिले! पंडितजीचे शिष्यसुद्धां बहुतेक दक्षिणी असल्यामुळे विद्यालयांतील मंडळींच्या हालचालीवर सी. आय्. डी.ची सक्त नजर असे.

तथापि पंडितजी धडाडीनें राष्ट्रीय गाणी म्हणावयास जातच असत. याचा एक विपरीत परिणाम असा होणार होता कीं, 'संगीतामृत प्रवाह' मासिकांत जीं पदें छापली होतीं, त्यांबद्दल जप्ती येणार होती ! सरकारी गोटांतीलच एका पंडितजींच्या भक्तानें आगाऊ सूचना देतांच रात्रींच्या रात्रीं, मासिकांतील पदें फाडून जाळून टाकण्यांत आली !! ठरल्याप्रमाणें सरकारी अधिकारी झडती घेण्यास आले, पण आक्षेपार्ह असें कांहीं न सांपडल्यामुळे जसे आले तसे परत गेले !!!

त्यानंतर पंडितजींच्या त्या भक्तांनीं पंडितजींना एक फार चांगला व्यावहारिक सल्ला दिला. ते म्हणाले, "पंडितजी, आपण संगीतांत फार थोर आहांत, पण हें कार्य जर आपणांस सातत्यानें करावयाचे असेल तर हीं राष्ट्रीय पदें म्हणण्याचें सोडून द्या. नाहीं तर सरकार आपणांस धुळीला मिळविल्याशिवाय कदापि राहणार नाहीं. तुम्हीच धुळीला मिळाल्यावर तुमच्या संगीताची काय दशा होईल याचा आपण अवश्य विचार करावा."

पंडितजींना वरील सल्ला पटला, नि पुढें बरेच दिवस पंडितींनीं आपला राष्ट्रीय बाणा, केवळ संगीतोद्धारासाठीं, अज्ञातवासांत ठेवला !!

पंडितजींच्या राष्ट्रीय देणग्या !

कै. प्रो. विजापूरकरांचा व पंडितजींचा स्नेह होतो. त्यांच्या समर्थ विद्यालयास एक बाजाची पेटी, अगदीं शुद्ध देशी सुरांची-विद्यालयांत मुद्दाम हातानें ढाळून, घांसून सूर तयार करून, पंडितजींनीं भेटीदाखल दिली होती ! त्या पेटींतील सूर घांसण्यांत प्रस्तुत लेखकहि सामील होता, हें येथे साभिमानानें नमूद करावेंसें वाटतें, सदरची पेटी अद्याप ह. भ. प. डॉ. दत्तोपंत पटवर्धन, राष्ट्रीय कीर्तनकार, यांचेजवळ शाबूत आहे !

तळेगांवचे समर्थ विद्यालय बंद झाल्यावर त्यांतील बरीच मंडळी पंडितजींच्या आश्रयाला होती. त्यांपैकीच एक म्हणजे पुणे येथील गोपाल गायन समाजाचे चालक श्री. गोविंदराव देसाई हे होत.

यवतमाळचे राष्ट्रीय विद्यालय सरकारनें बंद केल्यावर कै. रा. रा. गोपाळराव धारप यांना पंडितजींनी आपल्याजवळ ठेवून घेऊन, गाणें शिकवून, पुण्यास गणेश गायन समाज चालविण्यास समर्थ केलें !

अशा रीतीनें पंडितजीनीं समाजास चालत्या, बोलत्या, गात्या राष्ट्रीय देणग्या दिल्या !

विद्यालयांत, पंडितजींचा देशीवर फार कटाक्ष असे. लो. टिळक व त्यांचे अनुयायी हे नेहमीं विद्यालयांत येत असत. अखेरीस संगीत हें सर्व पक्षांनाच पाहिजे असें झाल्यानें, जो पक्ष गाण्यास बोलवील, त्या पक्षाकडे पंडितजी स्वतः जाऊं लागले व आपल्या शिष्यांनाहि पाठवू लागले. यामुळे पंडितजी जरी स्वतः टिळक पक्षाचे पक्के अनुयायी होते, तरीहि संगीताच्या प्रसारासाठी त्यांनी सर्वसंग्राहक वृत्ति ठेवल्याचें सर्वांच्या प्रत्ययास आलें.

राष्ट्रीय पुढारी नि पंडितजी !

पंडितजींच्या राष्ट्रीय वृत्तीमुळे त्यांचेवर थोर राष्ट्रीय पुढाऱ्यांचाहि लोभ जडला होता !

१९१८ साली बिद्यालयाच्या वसतिगृहाचे उद्घाटन प्रसंगी स्वतः लोकमान्य टिळक, सर्व समारंभ आटोपल्यावर, स्मरणपूर्वक पानसुपारी घेऊन गेले !!

महात्मा गांधींजींच्याकडे तर, पंडितजींनीं आपले शिष्य कै. पं. नारायणराव खरे यांना संगीत राष्ट्रसेवेप्रीत्यर्थ समर्पणच केलें होतें ! १९३० च्या दांडीकूचमध्यें कै. पं. खरे हे अगदीं पुढें होऊन संगीतांत राष्ट्रसेवा करीत असतां पकडले जाऊन त्यांची कारागृहांत रवानगी झाली !!

—शिक्षा भोगून पं. खरे हे पंडितजींना भेटावयास आले असतो पंडितजजी अत्यंत अभिमानानें म्हणाले, "राष्ट्राच्या लढ्यात इतर पुढा-यांबरोबर आमचा एक गवईसुद्धां शिक्षा भोगतो व संगीत हेही राष्ट्रोद्धाराच्या कार्यात उपयोगी पडते, हें सिद्ध करती हें पाहून अतिशय धन्यता वाटते!" धन्य पंडितजी !!!

पंडितजींचा जाज्वल्य देशाभिमान

पंडितजी हे केवळ गवई नव्हते तर त्यांना स्वदेशाविषयी पूर्ण अभिमान होता, हा अभिमान त्यांनी वेळोवेळी कसा प्रगट केला तें पुढील गोष्टींवरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. पांचवे जॉर्ज बादशहा हिंदुस्थानांत आले होते. त्या वेळी सर्व मुंबई अक्षरशः लाखों लोकांच्या झुंडींनी गजबजून गेली होती. कै. गा. बाळकृष्णबुवाही इचलकरंजीहून मुद्दाम बादशहाची ही मिरवणुक पाहाण्यासाठी आले होते. आम्ही मुलेंही मिरवणूक पाहाण्यासाठी अतिशय उत्सुक होतों. ज़ल्लींच्या रॉयल ऑपिरा हाउसजवळ (मुंबईस) एक नवी ५।६ मजली इमारत तयार होत होती. तीमध्ये आम्हां सर्वाची मिरवणूक पहाण्याची व्यवस्था पंडितजींनी केली होती, पण आश्वर्य असें कीं खुद्द पंडितजी मात्र मिरवणुकीस आले नाहींत. गु. बाळकृष्णबुवांनी त्याचे कारण पंडितजींना विचारतांच " माझा हिंदुस्थानचा राजा मंडालेच्या तुरुंगांत असतांना या राजाचे तोंड मी कधींच पहाणार नाहीं" असे उद्गार काढून पंडितजींनी लोकमान्यांवरील अलौकिक भक्ति व देशप्रेम व्यक्त केलें.

१९२१ च्या अहमदाबादच्या कॉंग्रेसमध्येही म. गांधींनी पंडितजींच्या गाण्याचा उपयोग प्रचंड जनसमुदायाला शांत करण्यासाठी करून घेतला. म. गांधींच्या दर्शनासाठीं कॉंग्रेस मंडपाबाहेरच लोकांची इतकी गर्दी जमली होती कीं, म. गांधींना मंडपांत प्रवेश करणेंच अशक्य होऊन बसले, आणि नेमके त्याच वेळीं पंडितजींनी आपल्या खड्या व पल्लेदार आवाजांत भजन सुरू केलें व हजारों लोकांना 'रघुपति राघव राजाराम' म्हणावयास लावलें, तेवढया वेळांत महात्माजी हळूच निसटून मंडपांत गेले.

भजन संपल्यावर महात्माजी निघून गेल्याचे लोकांना समजलें, अशा त-हेनें आपल्या संगीतानें पंडितजी लोकांना अगदी मंत्रमुग्ध करून टाकीत असत. अशा त-हेनें पंडितजींनी आपल्या संगीताचा उपयोग राष्ट्रसेवेसाठीं देखील केला.

कै. गायनाचार्य भास्करबुवा व पंडितजी

कै. गायनाचार्य भास्करबुवा बखले यांचा व पंडितजींचा परिचय फार जुना होता, परंतु एका वेळीं दोघे मिळून एकाच बैठकीवर गाण्याचा प्रसंग कधींच आला नाहीं ।

गा. भास्करबुवांचा पंडितजींच्याबरोबर परिचय प्रथम १९०६-७साली मुंबई येथे झाला. पंडितजी हे पुष्कळ वर्षांपासून पंजाबकडेच राहात असल्यामुळे महाराष्ट्रांतील गायकांची ओळख त्यांना फारच थोडी होती. जी काय होती ती फक्त निवडक गायकांचीच !

पंडितजींनीं गा. भास्करबुवांच्या गुरूंचा बडोद्यास अपमान केला अशी समजूत गा. भास्करबुवांची असलेमुळे (या समजुतीची हकीगत पंडितजींच्या तोंडूनच प्रस्तुत लेखकास ऐकावयास मिळाली आहे) गा. भास्कर-बुबा हे मोकळ्या मनानें पंडितजींच्या बरोबर बोलत नसत. तथापि पंडितजींची व भास्करबुवांची गांठ पडल्यावर एकमेक मनमोकळेपणानें बोलत असत, हे प्रत्यक्ष लेखकानें पाहिलें आहे !

जालंदरच्या जलशांत पंडितजींचे भांडण झाल्यावर कै. भास्करबुवांना व कै.गा.वझेबुवांना बोलाविल्याबद्दल पंडितजींनींच कै. पं. तोलोरामजी यांना सांगितलें, कोल्हापूर वगैरे ठिकाणीं पंडितजींचे जलसे होत, तेव्हां भास्कर-बुवांना आमंत्रण देण्यास पंडितजी कीं विसरले नाहींत ! मात्र पंडित-
जींचें पूर्वीचे तयारीचें गाणें भास्करबुवांनीं ऐकलेले असलेमुळे जलशांतील पंडितजींचे गाणे भास्करबुवांना आवडलें नाहीं तर आश्चर्य कसलें ? तथापि कोल्हापूरमधील लक्ष्मीप्रसाद थिएटरमध्ये होणाऱ्या पंडितजींच्या जलशानंतर त्याच ठिकाणी मुद्दाम करविलेले कै. गा. भास्करबुवांचे जलसे लोकप्रिय न झाल्याचे लेखकानें पाहिलें आहे !

कै. जोगळेकर व पंडितजी

त्या वेळचे किर्लोस्कर संगीत मंडळीचे मालक कै. नारायणराव जोगळेकर यांचा व पंडितजींचा परिचयसुद्धां फार जुना होता. किर्लोस्कर मंडळींत कै. भास्करबुवा पूर्वी होते, त्यामुळे किर्लोस्कर मंडळींत कै. भास्करबुवांचे जाणें येणें फार होतें.

किर्लोस्कर मंडळींतील लहान मुलांना गाणे वगैरे शिकण्यासाठीं म्हणून पंडितजींच्या विद्यालयांत पाठविण्याइतपत त्यांचा व के. जोगळेकरांचा घनिष्ठ स्नेहसंबंध असल्यामुळे एक दिवस जोगळेकर पंडितजींना म्हणाले, बुवा, तुमच्या व भास्करबुवांच्या गाण्याचा सामना करूं या !" त्यावर पंडितजी चटकन् उत्तरले, "जरूर सामना करा. दोन हजार रुपये बक्षीस ठेवा व दोन महिने मेहनतीला द्या. मात्र प्रथम दोघांनाहि हजार हजार रुपये खुराकासाठीं द्या व मग होऊं द्या सामना !! "

अर्थात् हा अटीतटीचा होऊं घातलेला सामना प्रत्यक्षांत होण्याचा योग कीं आला नाहीं ही गोष्ट निराळी !

पण पंडितजींच्या वरील उद्गारांवरून त्यांचे संगीतावरील आदरयुक्त प्रेम व भास्करबुवांच्या बद्दलचा बंधुभाव ह्या गोष्टी स्पष्ट झाल्या, हा फायदा कांहीं लहानसहान नव्हे !

पंडितजींचें 'गांधर्व महाविद्यालय '

तर

कै. भास्करबुवांचा 'भारत गायन समाज ! '

पंडितजींनीं मुंबईस विद्यालय काढल्यावर त्यांच्या ईर्षेनेंच पुण्यास किर्लोस्कर भारत गायन समाज काढण्यांत आला ! त्याचे
कै. गा. भास्करबुवा हे प्रिन्सिपॉल होते. कै. श्री. गोविंदराव टेंबे हे हार्मोनियम शिकवीत व समाजाची सर्व व्यवस्था पहात, किर्लोस्कर मंडळीनेंच समाजाची सर्व व्यवस्था पाहण्याचे ठरलें होतें; म्हणजे फायदा झाला तर भास्करबुवांनी घ्यावा व तोटा येईल तो किर्लोस्कर मंडळीनें सोसावा, अशा त-हेची ती व्यवस्था

—होती. पुढें श्री. जोगळेकर हे निवर्तल्यानंतर समाजांत फारच घडामोडी झाल्या, त्यामुळे व पूर्वीचा किर्लोस्कर मंडळीचा आश्रय बंद झाल्यानें
कै.भास्करबुवांचे फारच हाल होऊ लागले |

अशा परिस्थितींत पुणे सोडून भास्करबुवा मुंबईस येऊन राहिले. याचे अगोदर तीन चार वेळां ते मुंबईस राहून गेले होते. या खेपेस मात्र 'आतां कसें चालतें' या विवंचनेंत ते होते !

पहिली संगीत परिषद

१९१८ साली मुंबईस विद्यालयातर्फे पहिली संगीत परिषद भरविण्याचे पंडितजींनी ठरविले, गायक लोकांना बोलावण्याचे कार्य स्वतः पंडितजीच करीत होते. भास्करबुवांना भेटण्यासाठीं ते शास्त्री हॉलमध्यें गेले, व परिषदेबद्दलची सर्व हकीगत त्यांना सांगून परिषदेचे आमंत्रण दिलें. 'पाहतों, कळवीन' अशी भास्करबुवांची भाषा ऐकतांच पंडितजी त्यांना म्हणाले, "पूर्वीचे सर्व विसरून जा. पुढील कार्याकडे पहा. संगीताच्या प्रचाराकडे लक्ष द्या, व याच बैठकींत परिषदेला येण्याचे वचन द्या. तुमचेकडून तसें वचन घेतल्याखेरीज मी येथून हलणार नाहीं!"

भास्करबुवाहि फार सालस नि सरळमार्गी ! " मी येणार नाहीं" असे शब्द तोंडांतून काढण्याचे घाडस त्यांच्याच्याने कसें करवेल ? अर्थात् परिषदेला येण्याचे वचन त्यांचेकडून घेऊनच पंडितजींनी त्यांचा निरोप घेतला !

ठरल्या वेळीं परिषद सुरू झाली. पं. भास्करबुवांना त्यांचे घरून घेऊन येण्यासाठीं प्रस्तुत लेखकच गेला होता. गाडीत बसवून व पं. भास्करबुवांना परिषदेच्या मंडपांत घेऊन येतांच टाळ्यांचा कडकडाट झाला !!

कै.गा. वझेबुवा व गा. अनंत मनोहर यांचे कार्यक्रम झाल्यावर गा. भास्करबुवांचा कार्यक्रम होता, कार्यक्रमाला सुरुवात झाल्याबरोबर सभा चित्रासारखी तटस्थ झाली होती! गाण्याला सुरुवात अडाणा रागांतील 'मुंदरी —

–भोरिका' या ख्यालानें झाली. साथीला कै. दत्ता रामजी होते. गाण्याला असा कांहीं रंग भरला कीं, सर्व सभा नुसती नागासारखी डुलत होती !

समोरच मरहूम रहिमतखांसाहेब,
कै.गायनाचार्य बाळकृष्णबुवा,
कै.गा.वझेबुवा, कै.गा.गुंडामहाराज,
कै.गा.अण्णाबुवा, गा.अनंत मनोहर इत्यादि बडीबडी गायक मंडळी बसली होती !! असल्या बड्या गायकांसमोर एखाद्या नवशिक्या गायकाची गाळणच उडायची; पण गायनाचार्य भास्करबुवा हे त्यांच्यापैकीच एक अद्वितीय गानरत्न असल्यामुळे त्यांच्या गाण्याला अधिकच रंग भरला !!

गाणें संपले, नि मंडपभर नुसता टाळ्यांचा वर्षाव सुरू होता! घरी परत जाण्यापूर्वी भास्करबुवा पंडितजींना भेटून म्हणाले, "बुवा, श्रोतृसमाज चांगलाच तज्ज्ञ जमला होता! मला कल्पना नव्हती कीं, लोकांना गाणे इतकें चांगलें समजेल !! बुवा, हा प्रताप तुमचा आहे ! तुम्हीच सभ्य लोकांत चांगल्या गाण्याचा खरा प्रचार केलात !?" यावर पंडितजी कांहीं बोलले नाहींत. नुसते हंसले ! तीन दिवस परिषदेला भास्करबुवा नियमानें येत असत, परिषद संपल्यावर एक अल्पशी देणगी भास्करबुवांना देण्यांत आली, देणगीचा स्वीकार न करतां भास्करबुवा म्हणाले, "बुवा, तुम्ही इतका खटाटोप करतां, आम्ही नुसते येऊन गायलों, तर देणगी कसली देतां ? ही देणगी मी परिषदेलाच देत आहे !!" असें बोलून भास्करबुवांनी पंडितजींच्या हातांत हात मिळविला, असा दोघांचा मिलाफ झालेला पाहून सगळी मुंबई पंडितजींना धन्यवाद देऊ लागली !

अशा कित्येक महान गायनाचार्यांचा संबंध पंडितजींचे बरोबर असल्यामुळे विद्यालयांत त्यांचे येणे जाणें फार होत असे, कै.गा.पं.बाळकृष्णबुवांचे जलसे वर्षातून ५-६ तरी होत असत.
कै.गा.भास्करबुवांचे ४ जलसे विद्यालयाच्या 'श्रीराम भुवनांत त्यांच्या चाहत्यांनी केले. हॉलचे १ पैसा सुद्धां भाडे घेतलें नाहीं हें लेखकास माहीत आहे. असेंच कै.खांसाहेब रहिमतखां,
कै.गा.रामकृष्णबुवा वझे यांचे जलसे स्वतंत्रपणे त्यांच्या चाहत्यांनी केले. हेही जलसे विद्यालयांतच झाले. पंडितजींचे असें मत असे कीं गायनाचार्यांचे जलसे करण्यासाठींच 'राम भुवन' आहे.

अशा त-हेनें विद्यालयाची इमारत म्हणजे संगीताचे केंद्र मानलें जाण्याचा मान पंडितजींच्या खटपटीमुळे मिळाला, अशा कित्येक गोष्टी पंडितजींच्या लिहितां येतील. या संगीत परिषदा १९२२ पर्यंत झाल्या खऱ्या, पण विद्यालयाची आर्थिक परिस्थिति फारच बिघडत चालली होती. तरी पण पंडितीनीं आपली चिकाटी कांहीं सोडली नव्हती. अखेरपर्यंत विद्यालयाची बाजू मजबूत व्हावी म्हणून खटपट होती, पण ईश्वरी इच्छा कांही निराळीच असल्यानें परिस्थिति सुधारण्याचे ऐवजीं बिघडतच चालली. तरी पण हिमतीनें हिंदुस्थानभर दौरे सुरूच होते. २५-३० मंडळींना घेऊन प्रवास करणे ही कांहीं सोपी गोष्ट नव्हती. तथापि पंडितजींनीं प्रचाराचे कार्य अव्याहत सुरू ठेवले होतें. १९२३ च्या गयेच्या काँग्रेसच्या वेळीं पंडितजींचे पैशांची चोरी झाली, तिकिटें काढलेलीं सुद्धां चोरीस गेला, तेव्हां गयेत ३-४ दिवस मुक्काम करून रामायण प्रवचन करून पैसा मिळवून मुंबईस परत आले. किर्लोस्कर संगीत मंडळी त्या वेळीं गयेला हिंदी नाटकें करीत होती, पंडितजींनीं त्यांचाही उपयोग करून घेऊन अडचणींतून मार्ग काढला. पंडितजी इतके दैववान् खरे ! वेळ काळ बदलल्यावर त्यालाही तोंड देऊन कार्य केले, पण आपल्या तत्त्वापासून च्युत कधीहि झाले नाहींत ! त्यांतच पंडितजींचा मोठेपणा दिसल्याशिवाय रहात नव्हता !

अखेरपर्यंत आपल्या कार्यावरचा दृढ विश्वास त्यांनीं कधीं सोडला नव्हता. रामनामामध्ये मनाला रंगवून सर्व कार्य ते अविरत संगीतोद्धारासाठीं करीत राहिले. अखेर घटकेपर्यंत संगीताचे कार्य करीत राहणें हें त्यांनीं ध्येयच बनवून टाकलें होतें.

शिष्यांना लेखक बनविलें

आम्हां विद्यार्थ्यांना संगीतावर पुस्तकें लिहिण्याबद्दल उत्साह देऊन आमच्याकडून तें कार्य करून घेतलें, मला स्वतःला पंडितजींनी 'लेखक' बनविले. १९२८ साली 'विधिलिखित' नाटकांतील निवडक पदांचें पुस्तक माझ्याकडून लिहवून घेतलें, सर्व नाटकांतील पदांचे लेखन करून छापलीं असतां शेकडों पदें जनतेला देतां येतील अशीं पदें स्वरलिपीबद्ध—--

देऊन संगीताचा जनतेला षोक पद्धतशीर लावतां येईल कीं नाहीं ? असें पंडितजी म्हणत असत. 'नाट्य-संगीत प्रकाश' हैं पुस्तक मी लिहून तयार केल्यावर पंडितजींच्याच प्रेसमध्यें छापून मला देवविलें. अशा त-हेनें कै. शंकरराव पाठक (माझे सहकारी व गुरुबधु) यांना व्हायोलिनवर पुस्तक लिहावयास लावले, कै. श्री. रामचंद्र गोपाळ पुरोहित यांनीं अष्टपदींचे पुस्तक पंडितजींच्याच प्रेरणेनें लिहिलें. पंडितींचे पश्चात् पं. शंकरराव व्यास, पं. नारायणराव व्यास, कै. पं. नारायणराव खरे, पं. बाबूराव गोखले यांनी प्रकाशित केलेल्या संगीतावरील महत्त्वाच्या ग्रंथांप्रमाणेंच पंडितजींचे चिरंजीव कै. दत्तात्रय वि. पलुसकर यांनीसुद्धां पंडितजींचीच 'बाल-प्रकाश' पुस्तकें नवीन पद्धतीनें छापून काढलीं, अशा उत्साहानें पंडितजींचें पुस्तकप्रकाशनाचें कार्य त्यांच्या शिष्य मंडळींनी केवळ त्यांच्या उत्साहानें केलें. पंडितजींच्या पश्चात् त्यांच्या लेखनपद्धतीचा प्रचार आम्हीं शिष्य मंडळींनी अव्याहत कायम ठेवला आहे. पंडितजींच्या शिष्यांपैकीं, पं. ओम्कारनाथ ठाकूर यांनी आपली नवीनच पद्धती काढून नवीन पुस्तकें लिहिली आहेत.

कै. पं. नारायणराव खरे संगीत शास्त्राबद्दलही बराच विचार करून पुस्तकें लिहिणार होते. पण त्यांचे आकस्मिक निधनानें हैं कार्य राहून गेलें. पं. ओम्कारनाथांनी संगीत शास्त्रावर पुस्तकें लिहिण्यास सुरुवात केली आहे. हैं सुद्धां पंडितर्जीचे कार्यच त्यांच्या प्रेरणेनेंच केलें असें म्हणणे चूक होणार नाहीं. अशा पुष्कळ गोष्टी पंडि-तींच्या प्रेरणेनें चालल्या आहेत असें म्हणणें अतिशयोक्तीचें होणार नाहीं, पंडितजींच्या पश्चात् त्यांचे गांधर्व महाविद्यालय चालविण्याचे कार्य म्हणजे संगीत कलेचें विद्यादान करण्याचे कार्य त्यांच्या शिष्य मंडळींनीं व शिष्यांच्या शिष्य मंडळींनी अव्याहत २५ वर्षे चालविलें आहे. गांधर्व महाविद्यालय मंडळ, भारतीय संगीत प्रसारक मंडळ पुणें, विष्णु दिगंबर संगीत विद्यालय पुणे, महाराष्ट्र संगीत विद्यालय मुंबई, श्री गोपाल गायन समाज पुणे इत्यादि संस्थांच्या परीक्षेला चार ते पांच हजारांपर्यंत विद्यार्थी दरवर्षी बसतात. हैं सर्व कार्य पंडितजींच्याच प्रेरणेनें चाललें आहे. अशा सर्व गोष्टींच्या विचारानें पंडितजींचे शिष्य पंडितजींच्या—-

–पद्धतीचा प्रचार करण्यासाठीं झटत आहेत. यावरून पंडितजी संगीत सृष्टींत संगीताचे युगप्रवर्तक होते म्हणूनच त्यांचे पश्चात् केवळ त्यांच्या प्रेरणेने हें कार्य जोमानें करण्याची धमक ठेवीत आहेत. यावरून पंडितजींचें कार्य संगीत क्षेत्रांत केवढें आवाढव्य आहे व तें पार पाडण्यास परमेश्वर व पंडितजींचा आशीर्वाद कसा उपयोगी पडत आहे, हें त्यांचे कार्यावरून सिद्ध होत आहे. पंडितजींच्या एकेक पैलूला एकेकांनी वाहून घेऊन कार्य केलें, तर तें जन्मभर पुरेल, इतकें अफाट कार्य पंडितजींनीं अगोदरच करून ठेवलें आहे. तेंच करीत राहणें हेंच त्यांच्या शिष्यांचे कर्तव्य होऊन बसलें आहे.

शिष्यांना वक्ते बनविलें

पंडितजींनीं आपल्या शिष्यांना संगीताचीं पुस्तकें लिहिणेस प्रवृत्त केले; तसेंच त्यांना वक्तेही बनविण्यासाठीं त्यांची धडपड होती. सुशिक्षित विद्यार्थी तेव्हांपासून विद्यालयांत दाखल करून घेऊ लागले. माझ्यासारखा अल्पशिक्षित त्यांचा विद्यार्थी पण मला जेव्हां नाटक मंडळींत जाऊन बोलण्याची संवय झाली, तेव्हां वसंत व्याख्यानमालेत (पुण्याच्या) १९२९ साली 'संगीताचें मराठीकरण' या विषयावर प्रथम लिहून काढलेलें व्याख्यान वाचले. (हें माझें व्याख्यानं श्री. वसंत शांताराम देसाई, सब जज्ज पुणें यांनी लिहून दिलें होतें.) या व्याख्यानानंतर पडितजींनीं उत्साहपंर पत्र लिहून आशीर्वाद दिला. (तें पत्र प्रस्तुत लेखकाजवळ आहे.) 'संगीताचे मराठीकरण' या विषयावर बरेच लेखही मी पुढें लिहिले. त्याचप्रमाणें पंडितजींच्यावर कुत्सित टीका करणाऱ्या लेखकांनांहि मीं खरमरीत उत्तरें दिलीं, तींही पंडितजींनीं वाचलीं तेव्हां त्याबद्दलही ते प्रोत्साहनपर आशीर्वाद देत असत. अशी पंडितजींची सदिच्छा संगीताच्या बाबतींत कार्य करणाऱ्यांचेसाठीं असे. आज त्यांचे बरेचसे शिष्य वक्ते आहेत, लेखकहि आहेत. सर्व त-हेनें खरें कार्य करणारे, तळमळ असणारे विद्यार्थी तयार करण्याची त्यांची प्रवृत्ति असे. उत्साह देऊन, प्रत्यक्ष घनानें सहाय्य करून संगीताचे सेवक तयार करणे—-

–हें त्यांचे ब्रीद होतें, पोटभरू लेखक त्यांना पसंत पडत नसत. लिहिण्यांत किंवा प्रत्यक्ष कृती करून दाखविण्याची तळमळ विद्यार्थ्यांमधून उत्पन्न व्हावी अशी त्यांची जबरदस्त इच्छा होती.

स्वर-लेखन पद्धतीची प्रचीती

पंडितजी व माजी प्रसिद्ध नट कै. केशवराव भोसले.

३५-३६ वर्षापूर्वीचे प्रसिद्ध नट कै. केशवराव भोसले यांचा व पंडितजींचा दाट परिचय होता, गाण्याचे स्वर-लेखन परिपूर्ण होऊं शकणार नाहीं या मताचे के, केशवराव होते. तें त्यांचे मत पंडितजींनीं बदलून टाकलें होतें. १९१२-१३ साली राक्षसी महत्त्वाकांक्षा नाटकांतील एक पद 'नाहीं लांछन वदका' कै.केशवरावांनी म्हटलें व त्याचे स्वर-लेखन प्रस्तुत लेखकानेंच केलें होतें. न ऐकलेल्या विद्यार्थ्यानें नुसता लेखनाचा कागद पाहून जसेच्या तसें पद वाचून दाखविल्यावर कै. केशवराव खूष होऊन त्यांनी विद्यालयाचे फंडास 'सौभद्र' नाटक दिलें. असाच एक प्रसंग इंदोरलाही झाला. १९२० अखेर पंडितजींना इंदोरच्या नरेशांकडून आमंत्रण आलें. कै. पं. भातखंडे हे संगीताचे कॉलेज इंदोरला महाराजांच्या मदतीनें सुरू करणार होते. त्या वेळीं नोटेशन पद्धतीच्या वादावरच व महाविद्यालयांत पंडितजींचें सहकार्य घेतले पाहिजे अशी अट इंदोर स्टेटकडून घातली गेल्यानें तें कॉलेज त्या वेळीं तेथे निघू शकले नाहीं, इंदोर नरेशांचे ट्यूटर कै.केतकर हे सुशिक्षित व
कै.नानासाहेब पानसे यांचे शिष्य होते. कै. नानासाहेबांनी बसविलेली पदें कै.केतकर मास्तर म्हणत असत. त्यांतलेंच एक पद 'मन माधोको' याचे स्वर-लेखन करण्यास पंडितजींना व कै. पं. भातखंडे यांना सांगितलें होतें. पदांत आडीचे प्रकार होते. तें कै.पं.भातखंडे त्यांच्या स्वरलेखन पद्धतींत लिहूं शकले नाहींत, तें पंडितजींच्या स्वर-लेखन पद्धतींत पूर्णपणें लिहिलें गेलें, व कमिटीनें असा निकाल दिला कीं प्राथमिक शिक्षणास कै.पं. भातखंडे पद्धती व उच्च शिक्षणास पंडितजींची पद्धती ठेवावी.
कै.पं.भातखंडे यांना तें मान्य झालें नाहीं. इंदोरलाही स्वरलेखन करण्याची संधी प्रस्तुत लेखकासच मिळाली होती. हें लेखकाचे भाग्यच—--

म्हणावयाचे. अशा सर्व खटपटी करीत असतांना आपला स्वतःचा अभ्यास त्यांनी कधीही सोडलेला नव्हता. बरोबर असलेल्या विद्यार्थ्यांचें शिक्षणही चालत असे. त्यांच्या कार्यात त्यांना कोणती आपत्ती वाटली असेल तर ती, 'विद्यालयाची इमारत गेली' ही होय. अखेरपर्यंत कार्य करण्याचा जोम पूर्ण होता; पण त्यांचे मन निराशेने व्यापले होतें.

गां. म. वि. चा रजत जयंत्युत्सव व भ्रमण

अशा पूर्ण निराशेंतही गां. म. विद्यालय काढून १९२६ साली २५ वर्षे पूर्ण झालीं, त्याचा रजत-उत्सव कराची येथे केला. २-३ दिवस जलसे केले, भाषणे झाली व अशा उत्साहानें हा उत्सव साजरा केला गेला. कराचीनंतर हैद्राबाद, सिंघ, शिकारपूर, सक्कर वगैरे ठिकाणीं जाऊन गां. म. विद्यालय संगीत परिषदा केल्या गेल्या. संगीताचा प्रचार सर्व प्रांतांत त्यांच्या फिरण्यानेंच झाला. अखेर एक भाग पहाडी मुलूख राहिला होता तिकडेही प्रवास केला, कांगडा, कुल्लू, मंडी, रिवालसर इत्यादि हिमाचल प्रदेशांतही भ्रमण करून संगीताचा प्रचार केला. मंडी स्टेटमध्यें दोन महिने महाराज व महाराणीच्या आग्रहास्तव राहिले; पण गायन व रामायणानें घरोघरी रामनामाचा व संगीताचा प्रचार केला. इकडे सिलोन, मंडाला, बर्मा इकडेही भ्रमण केलें. तिकडे हिंदी समजत नाहीं असें दिसतांच एक तासभर इंग्रजींतही भाषण करून हिंदी संगीताच्या उच्चतेचें ज्ञान दिलें. मद्रास, रामेश्वर, धनुषकोटी इत्यादि ठिकाणी गेले. म्हणजे लहान मोठें शहर कुठेही जाण्याचे सोडलें नाहीं, अखेर एक इच्छा होती कीं, आतां एकदां नेपाळकडे जाणेची वेळ आली पाहिजे, असे विचार चालू होते, तोंच नेपाळ नरेशांचेकडून आमंत्रण येऊन पोंचलें.

नेपाळकडे भ्रमण

अशा सर्व भ्रमणांचे शिखर म्हणजे 'नेपाळच' झालें. सर्व प्रवास पायीं केला. त्या वेळीं विमानाची सोय नव्हती. नाहींतर पंडितजी विमानानें गेले असते, एकंदर दोन वेळांच पंडितजी नेपाळला गेले. अखेर अखेर प्रकृतीचें मान ठीक नव्हतें, आजारी होते, तरी औषध घेत नसत. आतां—-

—फक्त " रामनाम हेंच औषध घेईन, " असें अखेर निश्चयानें म्हणत होते. त्यांतच नेपाळचा पायीं प्रवास, तरी पण हिमतीवर तोही प्रवास केला. नेपाळला प्रत्येक वेळी महिना महिना मुक्काम करावा लागला. नेपाळ नरशांचेकडे रामायण, कीर्तन व गाणे असे तीन्ही कार्यक्रम होत असत. बरोबर पं. वामनराव पाध्ये, पं. धुंडिराजजी पलुसकर, श्री. भाऊराव जालीहालकर इत्यादि मंडळी होती. तेथे गेल्यावर वरील मंडळी आजारी पडली, त्या आजारांतच महाराजांचे कार्यक्रमाचें आमंत्रण आलें. त्याच वेळीं त्यांचे आणखी दोन शिष्यही नेपाळांत पोंचले होते, त्यांचेही महाराजांचेकडे गाणे होणार होतें, बरोबरची मंडळी आजारी पडल्यावर त्या दोन्ही शिष्यांना साथीला बसण्याबद्दल विचारलें गेलें. पण साथीला बसणें हें त्यांना तेथें कमीपणाचे वाटूं लागलें, पंडितजींनीं पुष्कळ समजाविलें पण जमलें नाहीं. आजारी पडलेली मंडळी साधारण बरी होऊन साथीला बसली व कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडला. त्या वेळीं महाराजांचेकडून आठ हजार रुपये व महावस्त्रं देण्यांत आली. अशा सन्मानानें पंडितजी नेपाळहून निघाले. एका महिन्यांत नेपाळ संगीतमय व रामनामाच्या प्रभावामुळे भारून गेलें होतें. हजारों लोकांनीं सन्मान केला, नेपाळनरेशांनी ही सन्मानपूर्वक पाठवणी केली. असा नेपाळचा दौरा संपवून संपन्न स्थितींत पंडितजी नाशिकला आले. प्रकृति अस्वस्थ असल्यानें थोडी विश्रांती घेऊन पुन्हां प्रचाराच्या उद्योगाला लागले.

विद्यापीठांतून संगीताचा प्रवेश करण्याची खटपट

इतके दौरे पंडितजी करीत असतांना कलकत्ता, बनारस, पटना, मुंबई, लाहोर इत्यादि प्रांतीय विद्यापीठांतून संगीताचा अभ्यास ठेवून डिग्री दिली जावी अशी त्यांची खटपट होती. कलकत्ता, बनारस, पटना इत्यादि ठिकाणीं संगीत परिषदा भरवून विद्यापीठांत संगीताचा अभ्यासक्रम ठेवण्याबद्दलचे ठराव परिषदेंतून करण्यांत आले, हे ठराव व त्यांचा प्रचार पंडितजींनीं १९२५ ते १९३० पर्यंत व्याख्यानें व ठराव रूपानें केल्यानें आज जवळजवळ भारतांतील प्रत्येक विद्यापीठांत संगीताचा समावेश झालेला दिसून येतो. याला 'पा
पंडितजींचा प्रचार' हेंच खरें कारण आहे.

मुंबई प्रांत पंडितजींच्या काळापासून पुढारलेला होता. पंडितजींच्य संगीताच्या प्रचारामुळे शेंकडो विद्यार्थी मुंबईत तयार करून परप्रांतांत पाठविले. पण अजूनपर्यंत मुंबई प्रांतांतल्या विद्यापीठांतून संगीताचे अभ्यासक्रम अगदी साधारपणे अंमलांत आले आहेत. प्रांत फार पुढारलेला, पण संगीताच्या बाबतींत विद्यापीठे व मुंबई सरकार मागासलेलें आहे. पंडितजींच्या काळांत व आतां व्हावा तसा मुळींच फरक झालेला नाहीं; असे खेदानें म्हणावें लागतें, प्रत्यक्ष भारत सरकार आतां कुठें थोडे लक्ष घालू लागल्यानें इतर प्रांतीय सरकार उगीच हालचाल करीत आहेत इतकेंच, पंडितजींच्या प्रचारानें त्या वेळचे परकीय सरकार असल्यानें कांहींच करीत नव्हतें. हल्लींच्या सरकारनें संगीताला अभ्यासांत स्थान दिले पण गायक निर्माण करण्यासाठीं व ते सुशिक्षित असून संगीतांत विद्वान् होण्यासाठीं हल्लींपेक्षां जास्त मदत प्रांतीय सरकार देतील तर पंडितजींच्या पूर्वीच्या प्रचाराला फळ आलेलें आज दिसेल असें वाटतें.

संगीताचे कार्य हे जरी सर्वच संगीत अभ्यासकांचेसाठीं असलें तरी त्यासाठीं सुसंघटित होऊन कार्य करण्याची तयारी मात्र त्या काळीं फारच थोड्या गवयांची होती व सध्यांहि जवळजवळ तीच स्थिति आहे असें दृष्टोत्पत्तीस येतें. एकमेकांबद्दल द्वेष व अविश्वास इतका सांपडतो कीं, कांहीं व्यापक ध्येयासाठीं सर्व मतभेद व वैयक्तिक मानापमान बाजूला सारून एकत्र आलें पाहिजे असा दृष्टिकोन संगीताच्या साधकांत दिसत नाहीं, संगीताच्या प्रचारकार्यातील ही फार मोठी अडचण होय हें लक्षांत घेऊन एकाच्या आज्ञेनुसार कार्य करणारी एकदिलाचीं अशीं ध्येयनिष्ठ माणसें या उपदेशक वर्गातून निर्माण करण्याची आकांक्षा पंडितजींनीं बाळगली व पुढील आयुष्यांत याच कार्यास स्वतःला वाहून घेतलें. या कार्याची व्याप्ति पुढे पुढें इतकी वाढली कीं, त्या सर्व पसाऱ्याचा व्याप आवरतां न आल्यानें मुंबईस स्थापन झालेल्या विद्यालयाच्या शाखेची इमारत विकण्याचा दुर्धर प्रसंग पंडितजींचेवर ओढवला. त्या वेळीं लोक त्यांचे सांत्वन करण्यासाठी आले असतां पंडितजींनीं जें अत्यंत स्वाभिमानपूर्वक उत्तर दिले त्यामधून त्यांचा आपल्या संकल्पित कार्यावरील अढळ —--

–विश्वास लक्षांत येतो. 'माझें हें एक विद्यालय नाहींसें झालें हें खरें, पण हीं माझीं शेंकडो जिवंत विद्यालयें आहेत ना !" असे उद्गार त्यांनीं आपल्या शिष्यवर्गास अनुलक्षून काढले होते. ते विश्वासपूर्ण उद्गार किती यथार्थ होते हें पुढील काळांतील त्यांच्या शिष्यवर्गाच्या कार्यानें सिद्ध झालें आहे. उपदेशक वर्गाच्या निर्मितीसाठीं त्यांनी केलेला सर्वस्वाचा त्याग कांहीं लोकांना एकादे वेळीं अव्यवहार्य वाटण्याचा संभव आहे. पण पंडितजींचे ध्येयच मुर्ती स्वार्थ साधण्याचें नसल्यानें त्यांचेसमोर व्यावहारिक संपन्नतेचा प्रश्न कधीच आला नाहीं. पंडितजींसारख्या अत्यंत महत्त्वाकांक्षी व ध्येयनिष्ठ माणसाची दृष्टि व्यवहारापेक्षां कार्यावर अधिक असणें अगदीं स्वाभाविक नाहीं का ?

पंडितजींचे अखेरचे दिवस व देहावसान

पंडितजींचें भ्रमण सारखें सुरूच होतें. या भ्रमणांतच पुन्हां पंडितजी नेपाळला गेले. पुन्हां महिनाभर पूर्वीसारखेंच रामायण, गाणें वगैरे करून प्रचार केला. पण प्रकृती जास्त बिघडतच चालली. प्रकृती अशी बिघडलेल्या स्थितींतच नेपाळचा दौरा आटोपून कलकत्ता बनारसला आले. काशीमध्ये पंडितजींचे एक मित्र श्रीमंत दादासाहेब तिळवणकर हे त्यांचे भक्तांपैकी आहेत. त्यांच्या श्रीराम मंदिरांतच पंडितजींचा मुक्काम असे. ताप सारखा येतच होता; पण त्यांच्या रोजच्या नियमांत कांहींच फरक नव्हता, तेवढया आजारपणांतही गाणें, रामायण सुरूच होते. त्याच मंदिरांत एक कोटी रामनामाचा जप आपण व लोकांच्याकडून करून घेतला, हें सर्व कृत्य प्रकृती फार बिघडली असतांना सुरूच होतें; पण प्रकृती दगा देण्याच्या बेतांत होती, तेव्हां नाशिकला जाण्याचे ठरवून नाशिकला आले, नाशिकला प्रकृति फारच खालावली होती. सर्व शिष्यमंडळी भेटण्यास येत होती. भेट घेऊन जावयाची, त्यामुळे पंडितजी आणखी बेचैन झाले होते. रामनाम सारखें सुरू होतें. 'पंडितजींच्या मनांतून परमेश्वराची सेवा करावी असें होतें; पण आजारपणामुळे तें जमत नव्हतें. याचें त्यांना वाईट वाटत असे. अशा निराशेच्या वातावरणात पंडितजींना नाशिकला राहणें आर्थिक परिस्थितीमुळे पुढे पुढें कठीण होत—--

–चाललें, परंतु पंडितजींचा श्रीरामावर विश्वास होता; "त्याला माझी काळजी आहे, तो जसा ठेवील तसें राहणें भाग आहे." असे पंडितजींचे बिचार चालले असतांना कै. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकरांना ही सर्व हकीगत मी सांगितली. पंडितजींच्याकडूनही फार आजारी असल्याचें पत्र आल्यानें श्रीमंतांनीं आपली माणसें पाठवून त्यांना मिरजेस बोलावून घेतलें. १९३१ च्या जूनअखेरीस पंडितजी मिरजेस आले.

मिरजेस आल्यावर कै. श्रीमंत बाळासाहेब मिरजकर यांनी पंडितजींची सर्व व्यवस्था हिराबागेंत श्रीमंतांच्या जवळच केली. जुलई महिन्यांत पंडितजींना श्रीमंतांच्या डॉक्टरांचे औषध सुरू झालें, औषध पंडितजी घेतच नव्हते. पण श्री. मिरजकरांच्या आग्रहापुढें कांहीं चाललें नाहीं, औषध घेऊं लागले. प्रकृतीचे मान इतकें बिघडले होतें कीं गुण येणें हेंसुद्धां कठिण होतें. दाढीमिशीहि पंडितजींची श्रीमंतांनीं काढून टाकविली होती. त्यांचें पंडितजींच्यावर अलोट प्रेम होतें. तें कसें होतें त्याचें वर्णन करतां येणार नाहीं. श्रीमंतांना त्यांच्या आजारांतच सिमला येथे जावें लागलें, डॉक्टरांना बोलावून आणून पंडितजींच्या प्रकृतीवर कडक नजर ठेवण्यास त्यांनीं सांगितले. "हिराबागेंत मी स्वतःच आहे असें समजून पंडितजींना पाहण्यास येत चला," हा निरोप प्रत्यक्ष लेखकाचे समक्ष सांगितला होता. तोच येथे नमूद केला आहे. सिमल्याहून आल्यावर श्रीमंतांना पंडितजींच्या प्रकृतींत थोडा फरक वाटूं लागला. ५-६ महिने सुधारण्यास लागतील असा अंदाज होता, पण पंडितजींचीं रोजचीं कामें विद्यार्थ्यांना शिकविणें, रामायणपठण रोज पडून पंडितजी ऐकत होते. पण काळ आलेला कुणालाच कळला नाहीं, शुक्रवार दि. २१ ऑगस्ट १९३१ ला सकाळीं १०-११ वाजेपर्यंत नित्यक्रम सुरू होता; पण ११ वाजल्यानंतर अचानक रोगानें उलट खाल्ली व ११ चे पुढें घोर सुरू झाला, रामनाम जोरांत सुरू होतें. पण पंडितजींचेवर परिणाम दुसराच होत होता. दुपारी दीड वाजतां पंडितजींचे देहावसान झालें. श्रीमंत फार दुःखी झाले होते. "गाणें शिकण्यासाठीं माझेजवळच आला व जातांनाही माझेजवळच गेला," असे दुःखोद्गार श्रीमंतांनी काढले. पंडितजींची पुढील सर्व व्यवस्था—--

—श्रीमंतांनीच केली. अशा त-हेनें संगीतासाठीं तळमळणारा पंडितजींचा आत्मा मिरजेत परमेश्वररूपांत विलीन झाला. आज त्यांना स्वर्गवास होऊन २५ वर्षे झाली आहेत. तरी त्यांचे संगीताचे विधायक कार्य अव्याहतपणे सुरू आहे. यावरूनच पंडितजी अमर आहेत हें सिद्ध होतें. त्यांचे कार्य एकजुटीनें करीत राहणें हें त्यांच्या शिष्यांचें कर्तव्य आहे. त्यांचे संगीताचे प्रचाराचे ध्येय समोर ठेवून आम्ही शिष्य मंडळी तें कर्तव्य करूंच करूं !! त्यांत डोळ्यांसमोर ध्येय आहे ! ब्रीद आहे व विश्वासही आहे. अशा तन्हेनें पंडितजींना जाऊन २५ वर्षे पूर्ण होण्याचे आंतच त्यांचे चिरंजीव दत्तात्रय विष्णु पलुसकर यांचेही ३४ वर्षे वय होऊन २६ ऑक्टोबर १९५५ ला दसऱ्याचे दिवशीं देहावसान व्हावें हीसुद्धां परमेश्वराची विधिघटनाच म्हणावयाची,त्यांचे चिरंजीव पंडितजींचें नांव सर्व हिंदुस्थानभर गाजवीत चालले होते. पंडितजींच्या पूर्वीच्या लौकिकांत भरच पडत होती. पण ईश्वराचे विचार कांहीं निराळेच असावेत. पंडितजींच्या कार्याची धुरा त्यांच्या शिष्यांच्या प्रशिष्यांच्यावर पुन्हां येऊन पडली आहे. आम्हा शिष्यांच्या जीवांत जीव असेतों पंडितजींच्या कार्याच्या लौकिकाचा झेंडा पुढें टिकविणें हें आमचे कर्तव्य आहे. माझ्यासारखा एखादा शिष्यही त्यांच्या ध्येयापासून च्युत होऊन काम करीत नसेल तर पंडितजींचा आत्मा त्याला जागें करून कार्य करून घेईल असा माझा दृढ विश्वास आहे. पंडितजींचें कार्य, पंडितजींची धडाडी, पंडितजींचे ध्येय, हें जर आम्ही किंवा नवीन संगीताच्या अभ्यासकांनी डोळ्यांसमोर ठेवलें तर अपयश तर येणार नाहींच, उलट यशच येईल ! तरी संगीत अभ्यासकांनीं हें चरित्र कादंबरी म्हणून न वाचतां त्यांत घेण्यासारखें पंडितजींनीं काय कार्य केलें तें करण्याचा विडा जरी नवीन पिढीनें उचलला तरी हें संक्षिप्त चरित्र लिहिण्याचे सार्थक झालें असें लेखकास वाटेल.

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ।

परिशिष्ट

कै. दत्तात्रय विष्णु पलुसकर

यांच्या

संगीत शिक्षणासंबंधींचा खुलासा

२१ ऑगस्ट १९३१ ला पंडितजी मिरज मुक्कामी स्वर्गवासी झाल्यावर त्यांचे १० वे दिवसासाठीं प्रस्तुत लेखक मिरजेस गेला होता. कै. श्री. बाळासाहेब पटवर्धन मिरजकर यांनी माझेकडून पंडितजींच्या इच्छापूर्तीसाठी अनेक जबाबदाऱ्या माझ्यावर टाकून त्या वदवण्यासाठी स्वतः दक्ष होते. पंडितजींचें विद्यालय चालविण्याबद्दल स्वतः पंडितजींनींच लेखकाकडून वचन घेतलें होते. त्याचप्रमाणें चि. दत्तात्रय ऊर्फ बापूच्या संगीत शिक्षणाची जबाबदारी पंडितजींनी व कै.श्री. मिरजकरांनी माझेवर टाकली होती. त्या वेळी मी गंधर्व नाटक मंडळींत होतो. परंतु पंडितजींचे कार्यापैकी कोणतें आपणांस करता येईल याचा विचार करून प्रथम विद्यालय सुरू करण्याचे मनानें ठरविलें व त्यासाठीं गं. ना. मंडळी सोडण्याचा निश्वयही केला. त्याप्रमाणें श्री, बालगंधर्वांना सांगून १९३२ च्या मार्चच्या १० तारखेला मी कंपनी सोडली. त्यानंतर ८ मे १९३२ ला पुण्यास गांधर्व महाविद्यालयाची स्थापना दे.भ.कै. न. चिं. केळकर यांचे हस्ते झाली. विद्यालयाचे कार्य चांगलें प्रगतिपर चाललें होतें, त्याचा सर्व पद्धतशीर अभ्यासक्रम आंखून त्याप्रमाणें कार्य अविरत सुरू झालें. १९३१ ते १९३४-३५ पर्यंत दर वर्षी मी नाशिकला जाऊन ती. आईसाहेबांना भेटत होतों, पण चि. बापूच्या संगीत शिक्षणाचें कांहीं जमत नव्हतें, त्याच्या राहण्याची व्यवस्था माझेकडून कशी होईल असा विचार येऊन मन घाबरून जात असे. पण चि. बापूची चांगली वेळ —--

लवकरच पं. नारायणराव व्यासांचे मुळेच आली व चि. बापू संगीत शिक्षणासाठी नाशिक सोडून १९३९ साली मुंबईस आला.

कै. गु. पं. विष्णु दिगंबरांचे हे १२ वे चिरंजीव, यांना आठ वहिणी व तीन भाऊ होते. ते कुणीच जगले नाहीत. हे बारावे चिरंजीवच ३४ व्या वर्षापर्यंत जगले, यांच्या सर्व बहिणींना व इतर तीन्ही बंधूंना मी अंगाखांद्यावर खेळवलेले असल्यानें त्याच नात्यानें-चि.बापू हा गुरुजींचा एकुलता एक मुलगा म्हणून आम्ही सर्व गुरुबंधू त्याचे कौतुक करण्यास नेहमी तत्पर होतों. १९२८ साली याचा व्रतबंध झाला, त्या वेळी आम्ही सर्व गुरुबंधू नाशिकला जमलों होतों. एक दिवस रात्रभर गाणे ऐकविण्याचा कार्यक्रम सर्व गुरुबंधूंनी ठरविला होता. त्या वेळीं पं. गुरुदेव आम्हां गुरुबंधूंना म्हणत, "व्रतबंधाच्या संस्कारापर्यंत तरी मुलगा जगला आहे, पुढचे संस्कार करण्यास मी राहीन किंवा नाहीं तें ईश्वराचे इच्छेवर आहे." लहानपणापासून चि. दत्तात्रय अर्थात् बापूची प्रकृती अशक्तच होती, इतक्या अलौकिक गुरूंचा एकुलता एक मुलगा म्हणून लहानपणापासून लाडांतच वाढलेला होता व आम्ही सर्व गुरुबंधू त्याचे लाडच करीत होतों. १९३१ साली गुरुजींना स्वर्गवास होईल ही कुणाला कल्पनाही नव्हती. या आजारांतून ते उठतील असेंच सर्वांना वाटत होतें. पण ईश्वरी नेम दुसराच होता. गुरुदेवांनी इहलोक सोडल्यावर त्यांच्या संसाराची वाताहात न व्हावी हीच आम्हा गुरुबंधूंची व त्यांच्या चाहत्यांची प्रबळ इच्छा होती. गुरुजींच्या स्वर्गवासानंतर कै. श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन, मिरज संस्थानाधिपती, यांनी वर्षासन म्हणून १२० रु, सुरू केले होते. श्रीमंत बाळासाहेबांच्या १९३९ च्या स्वर्गवासानंतरही त्यांचे चिरंजीव श्रीमंत तात्यासाहेब पटवर्धन यांनीं १९४३-१९४४ पर्यंत ही देणगी कायम ठेवली होती. चि. बापूच्या पंचविसाव्या वर्षापर्यंत ही देणगी चालू ठेवण्याचें मला आश्वासन दिले होतें. कै. श्रीमंत बाळासाहेबांनी देणगी देण्यास प्रारंभ केला तेव्हां चि. बापूचा वडील गुरुबंधू व श्रीमंतांच्याच आश्रयानें गु. स्व. पं. विष्णु दिगंबर यांचेकडे गाणे शिकलेला या दुहेरी नात्यानें देणगीचे पावतीवर माझी प्रथम सही घेतली होती व मी मोठ्या–

अभिमानानें सही दिली होती. १९३१ ते १९३५ च्या एप्रिलपर्यंत चि. बापू व श्री. गुरुमाता रमाबाई अर्थात् आईसाहेब या नाशिकला श्रीरामनाम आधार आश्रमामध्ये रहात होत्या. तेथून पुढें १९३५ च्या मे महिन्यांत वि. बापू व ती. आईसाहेब यांना पं. नारायणराव व्यास हे मुंबईस घेऊन आले व पुढील शालेय व संगीताचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था करण्याचा विचार करून त्यांनी आपल्या घरींच त्या दोघांना ठेवून घेतलें होतें. पण पं. व्यासांचा बेत अचानक फिरून "चि. बापू व ती. आईसाहेब यांना पुण्यास पाठविण्याचे ठरविले आहे" असें त्यांचे मला पत्र आलें व लगेच दुसरे दिवशीं अमुक गाडीनें येत आहेत म्हणून तारच आली. १९३९ साली पं. व्यासांचे दौऱ्यावर दौरे चाललेले होते, त्यामुळे चि. बापूची व ती. आईसाहेबांची देखरेख होणार नाहीं असेंही एक कारण असावें, पत्रांत त्यांनीं "देवदेवार्चन, मंदिरांमध्ये जाणें वगैरेस मुंबईस दादर येथे जमणार नाहीं म्हणून पुण्यास पाठवीत आहे" असा खुलासा केला होता.

अशा त-हेनें अचानकपणें पुण्यास ती. आईसाहेबांचें चि. बापूसहित येणे झालें. आल्यावर त्यांची सर्व व्यवस्था होईपर्यंत राहण्यास जागा व शिक्षणाची सोय होईतों ८-१० दिवस माझ्याकडेच राहून नंतर जमखंडीकरांच्या वाड्यासमोर दीक्षितांच्या वाड्यांत जागा मिळाली. तेथें त्यांची राहण्याची व्यवस्था केली. तेव्हांपासून आज घटकेपर्यंत त्याच वाड्यांत मुक्काम आहे. मेहुणपुऱ्याच्या बोळांत मॉडर्न हायस्कूल प्रथम होतें, तेथेंच चि. बापूचें इंग्रजी पहिल्या इयत्तेत नांव घातलें, नाशिकला अनाथ विद्यार्थी गृहाच्या शाळेत गुरुदेवांच्या श्रीरामनाम आधार आश्रमा -पासून पंचवटींत अगदीं जवळ अ. वि. गृह' होतें म्हणून तेथेंच शिकत होता; पण त्याचा उपयोग पुण्यास होणार नाहीं म्हणून पहिल्या इयत्ते-पासून वयाच्या १५ व्या वर्षी पुण्यास शिक्षणाचा प्रारंभ झाला.

संगीताचें शिक्षण

इंग्रजी शिक्षणाबरोबरच संगीताचे शिक्षण माझेजवळ पुण्यास सुरू झालें, पुण्यास आल्या वेळीं चि. बापूरावांस कांहींच गातां येत नव्हते.

नुसतीं पदें व कांहीं चिजा अगदी थोड्या म्हणजे ३०-४० चिजा प्रो. चिंतामणरावांनी (त्यांचे चुलत बंधू) शिकविल्या असाव्या. राग असा मुळींच गातां येत नव्हता. १-२ गुरुदेवांनी लिहिलेले राग-प्रवेश पाठ होते. यापेक्षां त्यांना जास्त गाणें मुळींच येत नव्हतें. अशा त-हेनें थोडे थोडें संगीताचे शिक्षण मी सुरू केलें, मुलगा जात्या फारच अशक्त ! गुरुजींचा एकुलता एक मुलगा, त्यांच्या कलानें घेऊन संगीताचे शिक्षण सुरू होतें.

जालंदरच्या हरवल्लभ जलशासाठीं प्रयाण

जालंदरला हरवल्लभ संगीत महासभा या नांवानें तेथे प्रत्येक डिसें-बरच्या २६ ते २९ तारखेला जलसे होतात. या संगीत संमेलनांचा प्रचार बरेच वर्षांचा आहे (जवळजवळ ७५ वर्षें). त्या हरवल्लभ संगीत संमेलनाचा प्रचार १८९६ सालापासून कै. गु. विष्णु दिगंबरांनी केला. म्हणून त्या जलशांत या चालू वर्षापर्यंत गुरुदेवांचे नांव कायमचे तेथे निघते. अशा ठिकाणी पंडितजींच्या एकुलत्या एका मुलाला-चि, बापूस घेऊन जावें म्हणून विचार करून ती. आईसाहेबांची परवानगी घेऊन चि. बापूरावास मी जालंदरला घेऊन गेलों होतों. प्रथम लाहोरला गांधर्व महाविद्यालयाचें आद्यस्थान चि. बापूरावास दाखविलें, तेथील सर्व गुरुबंधूंची-श्री, गोविंदराव आपटे व श्री. जनार्दनपंत पेठे यांची भेट करविली, नंतर अमृतसरला घेऊन गेलों, गुरुदेवांच्या जुन्या मित्रांची व चि. बापूरावांची भेट झाल्यानें सर्वांनाच फारच आनंद झाला होता, जालंदरच्या जलशांत बापूराव मुळींच गाऊं शकत नव्हते. याचें कारण ३-४ मिनिटें सुद्धां एक राग गातां येत नव्हता, ही खरी परिस्थिति होती. मी माझ्या खर्चानें चि. बापूरावांस जालंदर म्हणजे पंजाबांत, मद्रास, कलकत्ता, अलाहाबाद इत्यादि मोठमोठ्या गांवांतून माझ्या खर्चानें फिरवलें आहे. जालंदरला गुरुदेवांचे परममित्र कै. ईश्वरदासजी होते. त्यांचेकडून कमिटीला सांगून बापूरावांचे १० मिनिटें त्या महासभेत गाणें मीच करविले. १० मिनिटांत ३-४ पदें म्हटलीं. त्या वेळीं तबल्याचे साथीस गुरुदेवांच्या बरोबर बसणारे पै. मलंगखा बसले—--

—होते. १० मिनिटांत ५-७ वेळां बापूराव तालांत चुकला, तरी पण मलंगखांननी कोणास कळू न देतां 'वाहवा, वाहवा' म्हणून त्याचा सन्मानच करविला, कारण तालांतला पक्केपणा किंवा गाणे उत्तम येणें याला कांहीं वर्षे जावी लागतात. तशी तयारी बापूरावची मुळींच नव्हती. तरी पण गुरुदेवांचा मुलगा आज जलशांत आला म्हणून हजारों लोकांना आनंद झाला होता. त्या १० मिनिटांसाठीं सुद्धां गुरुदेवांचा मुलगा म्हणून विजयमाळा जलशांत घातली. १ फेटा के. ईश्वरदासांनी दिला. अशा त-हेनें गुरुदेवांची पताका त्यांच्या चिरंजीवांच्या हातून तेथे रोवून परत पुण्यास मी घेऊन आलों. अशी अगदीं खरी परिस्थिति असूनहि जालंदर स्वारीचा असत्य मजकूर देण्यांत संगीत कलाविहारच्या संपादकांचा उद्देश कोणता असावा हें सूज्ञ वाचकच जाणू शकतील !

पुण्यास आल्यावर मात्र १९३६ पासून जालंदरमुळे ईर्षा उत्पन्न होऊन भी गायक झालें पाहिजे, ही भावना मनांत धरून बापूरावांचा गाण्याचा अभ्यास जोरांत सुरू झाला. रोज २-३ तास अभ्यास सुरू झाला. रात्री देखील अभ्यासास बसविणेस प्रारंभ झाला, पहांटे उठविणे, स्वरसाधनास बसविणे इत्यादि गोष्टी प्रकृति व शाळेचा अभ्यास संभाळून चालू केल्या. त्याचा योग्य तो उपयोग झालाच व बापूरावांनाहि आपण अभ्यास केला पाहिजे असें वाटूं लागल्यानें १९३६ मध्येच त्याचे फळ पुण्यांतच दिसून आलें.

पळणीटकर रोलिंग कप

१९३६ मध्ये बापूरावांचे संगीत शिक्षण व अभ्यास चांगला सुरू असतांनाच पुण्यांतील गोपाल गायन समाजातर्फे गोकुळ अष्टमीच्या उत्सवाचे वेळीं पळणीटकर फिरत्या कपासाठीं संगीताचे सामने ठेवण्याचे ठरवून मला माझ्या त्या वेळेच्या गांधर्व महाविद्यालयांतून संगीताच्या सामन्यांत विद्यार्थी पाठवावेत असे श्री. गोविंदराव देसाई, चालक गोपाळ गायन समाज यांनी सांगितलें. १९३२ सालीच पुण्यास विद्यालय काढलें तेव्हां आपल्या विद्यार्थ्यांना या सामन्यांत बसविले असतां माझ्या विद्यालयाच्या लौकिकास उपयोगी पडेल असें जाणून सामन्याकरितां ४ विद्यार्थी—--

पाठविले. त्यांत बापूरावही होते. भारत गायन समाजाचे दोन व कोल्हापूरचे वकील असलेले पण गाण्याचाही अभ्यास चांगले केलेले तेही सामन्यांत होते. परीक्षक कै. तांबेशास्त्री, मी स्वतः व श्री. देसाई चालक असे होतों, माझेच शिष्य जास्त होते म्हणून निकाल देण्यांत, 'मी भाग घेऊं शकत नाही. तुम्हीं दोघांनी निकाल द्यावा; त्यांत मला न पटेल तर मी माझे मत सांगेन' असें सांगितलें. दोघांनी पहिला नंबर पलुसकरांचा आहे असें जाहीर केलें. असें जाहीर होतांच कोल्हापूरच्या गायकानें पहिल्या नंबरला आव्हान दिलें. मी गुरु असल्यानें तें आव्हान ताबडतोब स्वीकारलें. त्यानंतर श्री. देसाई चालक यांनी पेला देण्याचें नाकारलें. कारण पेल्यावर आव्हान मी कसा देणार म्हणून हरकतीदाखल पेला देतां येणार नाहीं असें सांगितलें. या प्रकरणांत कै. माटे वकील व कै. रामभाऊ राजवाडे यांना समेटासाठीं वकील नेमलें, तरी त्यांचा निवाडा ऐकण्यास देसाई तयार नव्हते. अखेर कै. दे. भ. तात्यासाहेब केळकरांच्या मध्यस्थीनें खटला न होतां तो पेला १॥-२ महिन्यांनी सन्मानानें समाजांतून मिरवत आणून विद्यालयांत ठेवला. मध्यस्थीच्या सभेच्या वेळी आमच्यावर हात टाकण्यापर्यंत तयारी होती. त्यानंतर त्या कपासाठी खरी चढाओढ अशी झालीच नाहीं.

हा पहिला नंबर येण्यानें बापूरावांची केसरीद्वारा प्रसिद्धी चांगली झाली होती. यानंतर त्यांचे शिक्षणांतच सर्व लक्ष केंद्रीत केल्यानें १९३८ पर्यंत बापूरावांच्या कीर्तीत भर पडण्यासारखें असें कांहीं झालें नाहीं. १९३६ च्या दसऱ्याचे वेळीं प्रथम मद्रास, नंतर म्हैसूर व बेंगलोर येथें बापूरावांना मी बरोबर घेऊन गेलो होतों, मद्रासमध्ये माझ्या गुरुदेवांचे पंजाबी, सिंधी, मद्रासी शिष्य होते. त्यांनी बापूरावांची गुरूंचे चिरंजीव म्हणून पूजा केली. पैसा कपडा दिला, हें मी स्वतः पाहिलें आहे. १९३५ साली पंडितजींचीं ' संगीत बाल प्रकाश' हीं तीन्ही पुस्तकें नवीन पद्धतीप्रमाणें म्हणजे माझ्या 'बाल संगीत' पुस्तकाच्या पद्धतीवर काढण्यासाठी मो. धुंडिराजजी पलुसकरांनी माझे स्वाधीन केलीं. शास्त्रीय माहिती कै. ना. मो. खरे यांनीं लिहून दिली. जुन्या कविता पंडितजींनीं शोधलेल्या व—--

बसविलेल्या त्यांत थोडा फार शुद्धपणाच्या दृष्टीनें फरक करून छापून काढल्या. त्यानंतर २ रा व ३ रा भाग असाच माझे देखरेखीखाली पं. विनयचंद्रजी, दिल्ली (हे त्या वेळीं पुण्यास माझेकडे शिकत होते) त्यांच्या मदतीने बापुरावांना पुस्तकासाठीं कसें लिहावें लागतें याचे प्रत्यक्ष ज्ञान करून तीं तीन्ही पुस्तकें माझ्या खर्चानें छापून, बापूरावांच्या नांवावर त्यांचा स्वतंत्र हिशेब ठेवून, त्यांचे सहीनें त्यांचे पैसे त्यांना देत होतों, छपाईचे पैसे माझे सर्व दिले गेले. पण तीं तीन पुस्तकें छापण्यामागें, त्याची सर्व कमाई बापूरावांना मिळावी अशी माझी खटपट होती; नाहींतर पंडितजींच्या पुस्तकांचे पैसे श्रीरामनाम आधार आश्रमांत (नाशिक) जमा होत होते. बापूरावांच्यासाठीं चांगल्या गोष्टी मी काय केल्या त्याचा थोडक्यांत त्यांच्या चरित्ररूपानें आढावाच मी लिहीत आहे.

मुंबई रेडिओवर पंडित विष्णु दिगंबर पुण्यतिथी

१९३८ सालच्या जून महिन्यांत मुंबई रेडिओवर गाण्यास गेलो असतां त्या वेळचे मुंबई रेडिओ स्टेशन डायरेक्टर मि. बुखारी (त्यांचा माझा १९१७ पासून परिचय होता) यांचेशीं बोलतां बोलतां पडितजींची पुण्यतिथी रेडिओवर त्यांनीं ठरविली, प्रथम वर्षी १९३८ साली सव्वारों रुपये देऊन आम्ही गुरुबंधूंनीं सकाळपासून रात्रीपर्यंत गांधर्व महाविद्यालय मंडळातर्फे ती पुण्यतिथी साजरी केली. त्यांतच बापूरावांचे प्रथम रेडिओवर गाणें सुरू झालें. मि. बुखारींनी बापूरावांना ३० रु. वर दर-महिना प्रोग्रॅम देण्यास माझेमुळेच सुरुवात केली. पुढें १९४३ पर्यंत तर अव्याहत प्रोग्रॅम सुरूच होते. पुढें तर त्यांचे सर्व रेडिओ स्टेशनवर प्रोग्रॅम्स झालेले सर्वानीं ऐकलेले आहेत. १९३८ अखेर 'संगीत-प्रवीण' या परीक्षेला बसवून गां. म. वि. मडळातर्फे लाहोर येथे मंडळाचा मीच त्या वेळीं अध्यक्ष असतांना पदवीदान समारंभ होऊन बापूराव 'संगीत प्रवीण' झाले, त्यांचेबरोबर माझेच ३ शिष्य संगीत-प्रवीण झालेले आहेत. बापूरावांचे बरोबर श्री. गोखले, श्री. खराडकर इत्यादि मंडळी शिक्षण घेत होती, आज ही सर्व मंडळी संगीत शिक्षणाचे कार्य करीत आहेत. बापूरावांच्या निमित्तानें आणखी १०-१२—--

—-शिष्यांच्यावर त्या वेळीं मेहनत चालू होती. १९३९ पासून बापूरावांना शिक्षक मीच केलें. माझे वर्गावर देखरेखीसाठीं त्यांना बसवू लागलों, असें करीत करीत त्यांना शिक्षक तयार केलें.

१९३९ सालामध्यें पुन्हां जालंदर व कलकत्त्यास बापूरावांना घेऊन गेलों, 'ऑल बेंगाल म्यूझिक कॉन्फरन्सन्चे' उत्पादक श्रीमान् बाबू भूपेन्द्रनाथ घोष यांनी बापूरावांचे गाणें स्वतंत्रपणे ठेवून पंडितजींचा मुलगा म्हणून चांगलेंच कौतुक केले. व वर्षाला बाबूजींनी १२५ रु. बापूरावकरितां देण्याचें कबूल केलें. ते पुढे २-३ वर्षे देत होते. पुढें ते स्वर्गवासी झाल्यानें ती देणगी बंद झाली. १९४० मध्यें श्रीमान् जुगलकिशोर बिर्ला व त्यांचे वडील बंधू घनश्यामदास बिर्ला यांना भेटणेस घेऊन गेलों, ते प्रथम म्हणाले, " पंडितजींना मुलगाच नाहीं !" परंतु " तसें नसून पंडितजींच्या मुलास भेटविण्यास घेऊन आलों आहें, " असें सांगतांच, "आंत घेऊन या" म्हणून त्यांनी सांगितलें. त्याप्रमाणें बापूरावांना घेऊन जातांच प्रत्यक्ष त्यांना पाहून आनंद झाला व माझ्या मित्राचा मुलगा मला प्रत्यक्ष भेटणेस घेऊन मी गेलों म्हणून मला धन्यवाद दिले. बापूरावांना खाऊसाठीं म्हणून १२५ रु. रोख दिले, त्या वेळीं एक भजन ऐकविलें, त्यांना फारच आनंद झाला. अशा त-हेनें त्यांना कोनाकोपऱ्यांत घेऊन मी हिंडलों. व पंडितजींचा मुलगा म्हणून सर्वांना आनंद होत असे. त्याचबरोबर ते चांगले गाऊं लागले होते म्हणून सर्वत्र कौतुकही करीत होते. अशा सर्व बाजूंनी पंडितजींचा मुलगा म्हणून व मी अजून तयार करीत आहे हे पाहून पुष्कळ लोक मदत करण्यास तयार होत होते. पण मी ती मदत नाकारीत होतों. आम्हा पंडितजींचे शिष्यांपैकी बहुतेक सर्व मदत करीत. पं. ओम्कारनाथ ठाकूर दर महिना १० रुपये २-३ वर्षे देत होते. बाहेरून मदत घेऊन त्या दोघांचा (बापूराव व ती. आईसाहेब) खर्च चालावणें हा आम्हा गुरुबंधूंना कमीपणा होता म्हणून नाकारीत होतों.

बापूराव आपल्या पायांवर उभे राहून कमाई करून खर्च चालवू लागले होते; आणि मला तरी तेच पाहिजे होतें. स्वाभिमानानें बापूरावांनी—-

—- रहावें अशी माझी बलवत्तर इच्छा ! त्याप्रमाणें १५ व्या वर्षा-पासून वयाची २१ वर्षे पूर्ण झाल्यावर सज्ञान या सदरांत १९३९ पासून सर्व पैशाची व्यवस्था त्यांचेकडे दिली गेली. १९३५ ते १९३९ पर्यंतचे त्यांच्या बाबतीतली हिशेबाची वही माझेजवळ आहे. मी फिरवीत असतां त्यांना जी देणगी देतील ती त्यांचे नावें जमा होत होती. रेडिओ प्रोग्रॅमशिवाय कोणताहि प्रवासखर्च त्यांचे अंगावर मी पडूं दिला नाही. सर्व खर्च मीच करीत होतों, बापूरावांना व्यवहार कसा करावा, जगांत वागावें कसें, तसेंच संगीत सृष्टींतील व्यवहारांतहि त्यांना सूज्ञ मी केले होतें. अशा व्यावहारिकपणाच्या सर्व गोष्टी त्यांना समजावून देऊन त्याप्रमाणें त्या गोष्टी ते करतात किंवा नाही यावरहि माझे लक्ष होतें, संगीताचा अभ्यासहि पुढें चांगला वाढविला होता. ४-५ तास रोजचा अभ्यास मी करून घेत होतों. सकाळचा अभ्यास संपल्यावर माझे घरखर्चात त्यांना दूध पाजवून मग घरी सोडीत होतों. प्रथम गंधार कोमल स्वरांत ते गात होते (काळी दोन पट्टी), पुढें मध्यम, पंचम स्वरांतही गाण्याची मेहनत करवून घेतली. १९४२ च्या पंडितजींच्या पुण्यतिथींत बापूरावांनीं गातांना पंडितजींच्या 'सईसई ताना घेतल्या होत्या, त्या ऐकून आज पंडितजर्जाच्या गाण्याची आठवण झाली असें श्रोते बोलत असत. पुढें पुढें पंडितजी भजन कसें म्हणत होते, स्पष्ट शब्दोच्चाराबरोबरच स्वरांच्या संगतीनें शब्दांचा अर्थ प्रगट करण्याची जी पंडितजींची कला तीच त्यांना समजावून देत होतों; पण तिकडे त्यांचे दुर्लक्ष असे. याला कारण जवानी, तरुणपणात तानेच्या किंवा लयीच्या भराऱ्या मारण्याकडेच लक्ष होतें व तें साहजिकच होतें. पुढें बापूरावांचे मन कलुषित करणारे लोक अर्थात् माझेच कांहीं गुरुबंधू याला कारण झाले. हें येथें खेदानें नमूद करणे भाग आहे. पूर्वी बापूराव माझे-बरोबर तंबोऱ्यावर ५-७ वर्षे साथीला बसत असत, पुढें साथीला बसतांना कुरकुरूं लागलेले मी पाहिले. १९४३ सालापासून तंबोरा साथीवर ते बसले नाहींत व मीहि बसविलें नाहीं. १९४३ सालीं डिसेंबरांत त्यांनी पुण्याचे गांधर्व महाविद्यालयाची लाइफ मेंबरशिपहि सोडली व स्वतंत्र—-

—-झाले. गांधर्व महाविद्यालय हें माझें नाहीं, त्यांच्या वडिलांची संस्था, ती चालविण्यास पंडितजींचे चिरंजीव तयार झाले होते व मी केवळ नाममात्र जोडीदार राहून त्यांना मदत करून हरत-हेनें संस्थेचे प्रमुखाध्यापक बापूरावांना पुढें बनविण्याचा माझा विचार होता, तो योग आला नाहीं. इतकेंच मी या बाबतींत लिहीत आहे. जास्त लिहू शकत नाहीं.

कलावंत कीं शिक्षक

' कलावंतानें शिक्षकाचा धंदा करावा का?' असा एक आक्षेप कांहीं लेखकांनी घेतला व अखेर कलावंत वृत्तीचाच विजय होऊन बापूरावांनी शिक्षक पेशा सोडला, असें एक विधान संगीत कलाविहारच्या संपादकांनी केलें आहे. स्व. पं. गा. बाळकृष्णबुवांनी स्व. पं. विष्णु दिगंबरजींना शिक्षण दिले, किंवा पंडितजींनी शेकडों विद्यार्थ्यांना संगीत शिक्षण दिले, मग ते काय कलावंत नव्हते का ? शिक्षण देऊनच कलाकार उत्पन्न करण्याचा जवळ जवळ कारखानाच पंडितजींनीं उघडला होता. त्यामुळे त्यांचे गाणें कमी मुळींच झालें नव्हतें. उलट "डोळसपणा शिक्षण देण्यानेंच आला," असें पंडितजी म्हणत असत. नुसते कलावंत होण्यासाठीं गांधर्व महाविद्यालय काढलेंच नव्हतें, तर माझे विद्यार्थी शीलवान, गायक, शिक्षक, व्याख्याते, लेखक व्हावेत असेंच त्यांचे पक्कें मत होतें. 'कलावंत' हा शब्दच त्यांना कमीपणाचा वाटत असे. मग कलावंत वृत्ति त्यांच्या मुलांत आली व त्याचाच विजय झाला, हे संपादकांनी केलेलें विधान पंडितजींना व त्यांच्या मुलाला कमीपणाच आणणारे आहे असें माझें मत आहे.

कै. गा. बाळकृष्णबुवांच्या गायकीचा संस्कार

१९५३ च्या संगीत कलाविहारमध्ये संपादकांनीं गा. बाळकृष्णबुवांच्या गायकीचा संस्कार बापुरावांचेवर पं. मिराशीबुवांचेकडून झाला असें एक विधान केले आहे. याचा अर्थ हाच कीं, पं. मिराशीबुवांचे खेरीज बाळकृष्णबुवांच्या गायकीचा संस्कार इतर कुणी करूं शकत नव्हते. पंडितजींना जे बाळकृष्णबुवांचे गायकीचे संस्कार झाले होते तेच आम्हा शिष्यांच्यावर शिक्षण देतांना त्यांनी केले होते. तेच धडे पूर्णपणानें—-

—--बापूरावांच्या गळी उतरविण्याची खटपट मी केली होती, बापूराव गातांना प्रस्तुत लेखकाच्या गाण्याचीच आठवण पदोपदीं होते असें हजारो श्रोते लेखकाजवळ बोलत होते.
पं.मिराशीबुवांच्या गायकीचा परिणाम त्यांच्या गाण्यावर मुळींच झाला नव्हता, ही परमेश्वराची व पंडितजींची कृपाच म्हणावयाची.

संगीत कलाविहारमधील असत्य विधानें

(१) पुण्यास माझेजवळ शिकण्यास राहण्याचे अगोदर ४०-५० राग व ३००-३५० चिजा बापूरावांना येत होत्या,

(२) 'जालंदरवर बापूरावांची स्वारी' या दोन्ही विधानांचा खुलासा जर केलाच आहे.

(३) पुण्यास आल्यावर दोन महिन्यांत गांधर्व महाविद्यालयांत शिक्षक झाले, गां. म. वि. मंडळाचे परीक्षक पुण्यास परीक्षा घेण्यास येत असत तेव्हां ते म्हणत, 'पुण्याचा विद्यार्थी लेचापेचा असावयाचा नाहीं.' परीक्षकांची तेथें परीक्षा होत असे. १९३५ ते १९४२ पर्यंतचें माझे देखरेखींतलें इतकें पद्धतशीर व उच्च दर्जाचे शिक्षण होतें कीं, साधारण शिक्षक तेथें चालतच नसे. १-२ महिन्यांत झालेले, शिक्षक पुण्याचे विद्यार्थी मुळींच पसंत करीत नसत.

संपादकही गाणें गातात व शिक्षणही देतात. गाणें शिकविणें म्हणजे एक थट्टेचा विषय आहे असा संपादकांना अनुभव असावा म्हणून असले अविचारी विधान केलें असावें.

(४) बापूरावांचें संगीताचें शिक्षण ८ वर्षे पूर्णपणे माझ्याजवळ झालें हें जुन्या व नव्या गुरुबंधूंनाही माहीत असतांना याबद्दल कुणीच खुलासा केला नाहीं म्हणून मला हा खुलासा करणे भाग पडलें.

(१) 'संगीत कलाविहार' मासिक गांधर्व महाविद्यालय मंडळाचें प्रकाशन आहे. पंडितजींच्या कार्याचा प्रचार करणारें हें एक मुखपत्र आहे असें मंडळाचा एक सभासद या नात्यानें मला वाटतें. आपापसांतील दुद्दी किंवा मतभेद वाचकांच्यासमोर असत्य विधानांनी करणें हें सपादकांना—--

मान्य असेल कदाचित्. बापूरावांच्या शिक्षणाचे वेळी बहुतेक गुरुबंधू मदत करीत होते. त्या वेळीं संपादकांनी काय व किती मदत केली याचा से विचार करतील तर बरें होईल.

पोटभरू संपादक म्हणून कै. बापूरावांचा पुळका येऊन सत्य परिस्थितींची जाणीव संपादकांना पूर्णपणें असतांना असली असत्य विधानें त्यांनी कां केलीं हें त्यांचे त्यांनाच माहीत. कै. बापूरावांना संगीताचे शिक्षण मी देत असतांना तन-मन-धनानें मीं शिक्षण दिले तें गुरुदेवांच्या आज्ञेवरून, मातृऋण, पितृऋण व गुरुऋण हें कधीच फिटूं शकत नाहीं. तरी पण तें अल्पशा प्रमाणांत फेडण्याचे भाग्य मला मिळालें तें सुद्धां गुरूंचे व माझे अन्नदाते कै. श्रीमंत बाळासाहेब पटवर्धन मिरजकर यांच्या आज्ञेनेंच मिळालें. हें सत्य स्वरूप संपादकांनीं असत्य ठरविण्याची खटपट केली तरी तें असत्य ठरू शकत नाहीं. याची जाणीव अखेर अखेर कै. बापूरावांना झाली होती. पण संपादकांना त्याची जाणीवही नव्हती. कै. बापूरावांच्या मृत्यूनंतर रेडिओंत बोलतांना बापुरावांचें संगीताचे शिक्षण पं. पटवर्धनबुवांचे जवळ झालें होतें हैं त्यांना कबूल करणें भाग पडलें. संपादकांच्या असत्य विधानावर जर मी खुलासा केला नाहीं तर मी सत्य असून खोटा व असत्य विधानें करणारे संपादक तेवढे खरे ठरतील म्हणूनच मी हा सविस्तर खुलासा नाइलाजास्तव केला आहे. कै. बापूरावांच्या बरोबर माझ्याजवळ शिक्षण घेणारे माझे विद्यार्थी आज हयात आहेत, तेसुद्धां याबद्दल ग्वाही देतील.

संपादकांच्या कवडी किंमतीच्या असत्य विधानांना मीं अनुल्लेखानें थंड केलें होतें. पण १९५३ मधील बापूरावांची मुलाखत त्यांच्या मृत्यूनंतर १९५५ च्या डिसेंबरमध्यें पुन्हा छापल्यानें संपादकांचा समाचार खुलासारूपानें घेणें नाइलाजास्तव भाग पडलें असें खेदानें म्हणावें लागतें. नाहीं तर या खुलाशाच्या भानगडीतच पडलों नसतों.

प्रकाशक : पं. विनायकबुवा ना. पटवर्धन अध्यक्ष, विष्णु दिगंबर स्मारक समिती, ४९५ शनवार ३ रा मजला ब्लॉक नं. ११ अ, पुणें २
मुद्रक : स. रा. सरदेसाई, बी.ए., एल्एल्. बी. समर्थ भारत छापखाना, ४१ बुधवार पेठ, पुणे २.

विष्णु दिगंबर स्मारक समिति, पुणें

कै. गायनाचार्य गु. पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर यांचे स्मारका-संबंधीं कांहीं योजना आंखल्या असून वरील समितीतर्फे प्रथम कै. गु. पं. विष्णु दिगंबरांचें संक्षिप्त चरित्र, आणि हिंदुस्थानी दोनशें व कर्नाटकी संगीतांतील दोनशें रागांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठीं प्रो. सुब्बाराव, नागपूर यांच्या 'रागनिधी' पुस्तकाचे ३-४ भाग प्रसिद्ध करावयाचे आहेत. त्यापैकीं पं. विष्णु दिगंबरांचें चरित्र व 'रागनिधी'च्या प्रथम भागाचें आज प्रकाशन केलें आहे. संगीत क्षेत्रांत अजरामर झालेल्या या थोर विभूतींचे स्मारकाच्या योजनेस संगीतप्रेमी मंडळींनीं सहाय्य करावें अशी विनंती आहे. श्री. सि. वि. अर्थात् रावसाहेब केळकर, प्रा. द. श्री. जोग इत्यादि मंडळी या समितींत आहेत.

विनायकबुवा ना. पटवर्धन
अध्यक्ष
विष्णु दिगंबर स्मारक समिति.
